

**Черкаський державний технологічний університет
Національний історико-культурний заповідник “Чигирин”
Черкаська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців
Суботівська філія Чигиринської централізованої бібліотечної системи
Суботівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів
Чигиринського району Черкаської області**

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 1

**“Суботів:
минуле і сучасність”**

**Матеріали
Першої історико-краєзнавчої
учнівської конференції Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів
Чигиринського району Черкаської області**

**Черкаси
2007**

УДК – 94 (477. 46)
ББК – 63.3 (4 УКР – 4 ЧЕК)
Ч 58

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Лазуренко В.М. – кандидат історичних наук, доцент, помічник ректора з гуманітарної освіти та виховання Черкаського державного технологічного університету, заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, член Національної спілки журналістів України.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Вовкотруб Ю.М. – кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*); **Кукса Н.В.** – старший науковий співробітник НІКЗ “Чигирин” (*заступник відповідального редактора*); **Мельниченко В.М.** – кандидат історичних наук, професор; **Мащенко І.Ю.** – кандидат історичних наук, доцент; **Стрижак Є.М.** – аспірант Черкаського державного технологічного університету; **Лазуренко Є.А.** – завідувача Суботівської філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи Черкаської області; **Мінська О.І.** – директор Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. Чигиринського району Черкаської області.

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 1. Суботів: минуле і сучасність. Матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за ред. доц. **В.М. Лазуренка.** – Черкаси, 2007. – 60 с.

Пропонований увазі читачів збірник складають матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції “Чигиринщина в історії України”, присвяченої минулому і сучасному села Суботів, яка відбулася 12 травня 2006 р. у селі Суботів Чигиринського району Черкаської області.

У збірнику висвітлюється, з учнівської точки зору історія Суботова від найдавніших часів до середини XVII ст, зосереджена окремо увага на Суботіві в часи Української національної революції середини XVII ст. Окремим розділом розглядаються видатні постаті села Суботів.

Розрахований на учнів та усіх, хто цікавиться минулим свого рідного краю. Матеріали збірника подаються у авторській редакції.

**Видання матеріалів конференції здійснене за фінансової підтримки
Лазуренка Валентина Миколайовича**

© Черкаський державний технологічний університет, 2007
© Черкаська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, 2007
© Суботівська філія Чигиринської централізованої бібліотечної системи, 2007
© Суботівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, 2007

**Історико-краєзнавча учнівська конференція
“Чигиринщина в історії України”,
започаткована за ініціативи та підтримки**

**Центру культури
та виховання**
*(керівник – к.і.н., доц.
Лазуренко В.М.)*

**провідного вищого
навчального закладу
Придніпров'я**

**ЧЕРКАСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО
ТЕХНОЛОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**ПЕРША
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА
УЧНІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ
"ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ"**

12 травня 2006 р. в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області відбулася Перша історико-краєзнавча учнівська конференція "Чигиринщина в історії України". Конференція присвячена історії села Суботів, та носила назву "Суботів: минуле і сучасність".

Цією конференцією Центр культури та виховання Черкаського державного технологічного університету спільно з Чигиринською районною державною адміністрацією, Суботівським відділом Національного історико-культурного заповідника "Чигирин", Черкаською обласною організацією Всеукраїнської спілки краєзнавців, Суботівською філією Чигиринської централізованої бібліотечної системи та Суботівською загальноосвітньою школою I-III ст. започаткував просвітницько-виховну патріотичну роботу по дослідженню, вивченню та популяризації унікальної в своєму роді історії державотворчої чигиринської землі. Конференція також покликана залучити краще учнівське середовище до наукової роботи, до участі, у подальшому, в різного роду учнівських обласних та всеукраїнських конкурсах, під егідою як Міністерства освіти і науки України, так і Малої академії наук.

Учасники конференції – учні Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст. Чигиринського району. Відбулося пленарне засідання і робота в трьох секціях.

На початку конференції було оголошено привітання учасникам конференції від ректора Черкаського державного технологічного університету, доктора технічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, депутата Черкаської обласної ради **Ю.Г. ЛЕГИ** та заступника голови Чигиринської районної державної адміністрації з гуманітарних питань **С.А. КОЦУРЕНКА**.

Зі вступним словом виступив ініціатор та головний натхненник проведення конференції, випускник Суботівської школи 1993 р., а нині помічник ректора Черкаського державного технологічного університету, кандидат історичних наук, доцент, заступник голови Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців **В.М. ЛАЗУРЕНКО**.

Доповідь к.і.н., доц. **В.М. ЛАЗУРЕНКА** присвячувалася висвітленню основних віх історичного розвитку Чигиринщини з точки зору українського державотворення. Співдоповідь доктора історичних наук, професора, академіка Української академії історичних наук, завідувача кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету **М.І. БУШИНА** присвячувалася видатним людям

Черкащини 1941 – 2001 рр.; директора Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст., депутата Чигиринської районної ради **Г.І. АНДРІЄНКА** – особливостям краєзнавчої роботи в Суботівській загальноосвітній школі I-III ст.; **Н.В. КУКСИ** – минулому та сьогоденню Церкви Святого Пророка Іллі в с. Суботові.

В роботі конференції взяли участь та активно працювали з учнями в секціях науковці Черкаського державного технологічного університету: к.і.н., доц. **МАЩЕНКО І.Ю.**, к.і.н., доц. **ЛИСЕНКО А.І.**, доц. **ЗЕЛЕНЬКО М.Л.**, викладачі – **ВОВКОТРУБ Ю.М.**, **ПОДЕНЩИКОВА Н.А.**, **ЯШАН О.О.**, аспірант **СТРИЖАК Є.М.**

На конференції були присутні працівники Чигиринського районного відділу освіти: керівник методоб'єднання вчителів-істориків району **ШЕВЧУК Н.М.** та інспектор відділу освіти **ПЕТРИЧЕНКО Л.В.**

Почесним гостем конференції була **ГОРЬ-ДУБОВА Т.П.** – дочка керівника партизанського загону у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., колишнього випускника Суботівської школи Петра Антоновича Дубового.

На конференції були присутні, з метою подальшого висвітлення, обласні та районні засоби масової інформації, а саме: **НЕМИЛОСТИВА С.І.** – директор програм телебачення Черкаської обласної державної телерадіокомпанії, **ПОНОМАРЕНКО В.О.** – старший редактор редакції радіо Черкаської обласної державної телерадіокомпанії, кореспондент обласної газети "Черкаський край", **ЛЕБЕДЕНКО Н.І.** – кореспондент газети "Чигиринські вісті".

В перерві, після пленарного засідання, відбувся концерт лауреатів багатьох міжнародних, всеукраїнських та обласних пісенних конкурсів, студентів Черкаського державного технологічного університету **ЛЮБОВІ ТРОЙЧУК** та **ОЛЕКСАНДРА МАРІКУЦИ**, а також виступ магістранта Київського національного економічного університету **ІГОРЯ МОРОЗА**.

Учасники та гості конференції ознайомилися з відкритим в день конференції постійно діючим фото куточком "Видатні випускники Суботівської школи".

В день конференції у бібліотеці Суботівської школи була організована виставка картин знаного місцевого художника **О.Г. Пушкаря** (1918 – 1985).

За підсумками конференції прийнято рішення опублікувати учнівські історико-краєзнавчі роботи окремим збірником.

Прийнято рішення провести Другу історико-краєзнавчу учнівську конференцію у 2007 р.

ЗНАТИ І ШАНУВАТИ СВОЮ ІСТОРІЮ

(привітання учасникам конференції ректора Черкаського державного технологічного університету, доктора технічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, депутата Черкаської обласної ради

ЮРІЯ ГРИГОРОВИЧА ЛЕГИ)

ШАНОВНІ ДРУЗІ!

Сердечно вітаю учасників Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції “Чигиринщина в історії України”, присвяченої минулому і сучасному села Суботів, яка започаткована і вперше проводиться за ініціативи та підтримки Черкаського державного технологічного університету.

Нам дуже приємно відзначити всіх тих, для кого відродження духовності, історичної пам'яті, виховання у громадян, передусім у молоді, любові до рідного краю, почуття національного патріотизму, відповідальності за збереження історико-

культурного надбання стало справжнім покликанням.

Невід'ємною складовою громадського руху та наукових досліджень на сучасному етапі духовного відродження України є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у громадян, і передусім у молоді, любові до рідного краю, національного патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурного надбання.

За останні роки значно зросла кількість людей, які за велінням серця ведуть активну дослідницьку і пошукову роботу, вивчаючи минуле і сучасне своїх регіонів. Історичне краєзнавство за роки існування Черкаської області пройшло шлях від любительських досліджень окремих самодіяльних ентузіастів до системних, ґрунтованих на наукових засадах, досліджень місцевої історії. Краєзнавство в області за цей час оформилося у специфічну систему професійної і аматорської діяльності, широкий громадський рух, який має не лише пізнавальне, а й велике виховне значення.

Хочеться сказати, що за останній час в цьому напрямку видано Указ Президента України “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні”, постанову Кабінету Міністрів України “Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р.”. У Національній доктрині освіти розроблена програма патріотичного виховання молоді, де визначено найважливіші кроки відродження національної освіти і відповідно одне з першочергових завдань – формування національно-свідомого покоління. В цьому контексті виділяється підхід, який ґрунтується на тому, що кожен учень повинен добре знати свій рідний край.

Краєзнавці Черкащини нині гідно виконують своє призначення на просвітницькій ниві. Проте слід зазначити, що поліпшення краєзнавчої роботи сьогодні неможливе без координації зусиль усіх зацікавлених у цій справі організацій, установ і закладів.

Переконаний, що Ви, нащадки видатного державного діяча України XVII ст. Богдана Хмельницького і надалі примножуватимете славетні традиції національної культури, вірно служитиме ідеї розбудови демократичного суспільства, утвердження заможної, духовно багатой України.

Бажаю Вам, дорогі учасники конференції, міцного здоров'я, щасливої долі, злагоди, нових здобутків у справі збереження історико-культурної спадщини України.

ЧИГИРИНЩИНА: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ (короткий екскурс)

ЛАЗУРЕНКО

Валентин Миколайович,

кандидат історичних наук, доцент, помічник ректора Черкаського державного технологічного університету з гуманітарної освіти та виховання, заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, Лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича за 2005 р., Лауреат Черкаської обласної журналістської премії "Прометей" за 2006 р., почесний журналіст України.

Історичною долею Чигиринщині судилося стати не просто крапкою у географічному центрі України. Саме чигиринському краю судилося стати центром найвеличніших національно-визвольних змагань українського народу. Кожен клаптик чигиринської землі зрошений потом і кров'ю мужніх предків, котрі споконвіку в одній руці тримали рало, а в другій – шаблю.

Звідси почав грандіозне визволення України від чужоземних завойовників великий гетьман Богдан Хмельницький. Тут він почав будувати нову Українську державу, яку визнали у світі і вислали свої посольства до Чигирин 14 держав Європи та Азії. Чигирин став фактичною першою історичною столицею нової козацької держави.

Чигиринщина – своєрідна історична і духовна скарбниця України, козацька столиця часів гетьмана Богдана Хмельницького, колыска державності і національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність і свободу.

Нині в історичних колах прийнято говорити про існування феномену Чигиринщини в історії нашої України, оскільки протягом багатьох століть ця земля була центром боротьби за свободу та незалежність. Про це досить переконливо засвідчують і найзначніші неспростовні історичні факти: 1556 р. – під Чигирином військо Северина Наливайка завдало поразки полякам на чолі з коронним гетьманом Жолкевським; 1636 р. – "низи" чигиринського полку на чолі з Павлом Бутом подалися на Січ; 1637 р. – Чигирин – центр збору повсталих проти польського режиму; 1649-1678 рр. – Чигирин – столиця Козацької України; 1768 р. – Чигиринщина – центр повстання Коліївщини; 1875-1877 рр. – "Чигиринська змова", підготовка повстання; 1906 р. – спроба створення в с. Мордва таємного селянського союзу і підготовка повстання; 1917-1918 рр. – діяльність Вільного Козацтва на Чигиринщині; 1918-1920 р. – діяльність "Чигиринської республіки" Свирида Коцура та "Холодноярської республіки"; 1943-1945 рр. – діяльність на території Чигиринщини партизанського загону під керівництвом Петра Антоновича Дубового.

Беззаперечно, все вище перелічене, переконливо засвідчує той факт, що історія чигиринського краю – це історія боротьби за свободу й незалежність, історія боротьби за українську державність. Тож цілком закономірно, що історичний феномен цього краю – важливого осередку української державності середини XVII ст. та пізніших часів – завжди привертав до себе увагу дослідників та широких верств громадськості, усіх, хто не байдужий до історії рідного краю.

З Чигиринщини беруть своє коріння чимало визначних особистостей. Серед них – Богдан Хмельницький (1595-1657), його сини – Тиміш (1632-1653) та Юрій (1641-1681), Лаврін Капуста (р.н. і см. невід.), Петро Дорошенко (1627-1698), Федір Вешняк (р.н. невід. – 1650), Максим Залізник (н. на поч. 40-х рр. – р. см. невід.), Лев Мацієвич (1877-1910), Свирид Коцур (р.н. невід. – 1920(?)), Іван Дубовий (1896-1938), Михайло Грушевський (1866-1934), Володимир Винниченко (1880-1951), Федір Предтеча (1885-1975), Петро Дубовий (1911-1969), Андрій Химко (Хименко) (1919-1991), Катерина Ющенко (Рвачова) (1919-2001), Володимир Рвачов (1926).

В адміністративних межах Чигиринського району нині державою охороняються більше сотні пам'яток археології, 80 історії, 18 природи, 4 архітектури.

Сьогодні археологічна карта Чигиринського краю нараховує 337 пам'яток, узятих на облік. Серед них 295 курганів, 29 стародавніх поселень, 7 городищ, 4 підземні споруди, майстерня з виробництва крем'яних знарядь праці, Кам'яна Баба. Особливо багаті на такі пам'ятки місто Чигирин, село Суботів та Холодноярський регіон.

На сьогодні в Чигиринському районі функціонують ряд заказників місцевого значення: “Берестове”, “Оля”, “Гущівський”, “Зам’ятницький”, “Зубівський”, “Яничанський”. У 1999 р. створено ботанічний заказник місцевого значення “Білосніжний” та гідрологічний заказник місцевого значення “Старотясминський”.

Гордістю Чигиринського району є відомий Холодний Яр. Це – реліктовий лісовий масив, який, незважаючи на відносно малу (понад 7000 га) площу, має велике історичне значення.

У центрі Холодноярського масиву зростає тисячолітній Дуб Залізняка. Ростуть тут також декілька 250-300-річних дерев. Найцінніші ділянки Холодноярських лісів на площі 560 га визнані пам’ятками природи державного значення.

На Чигиринщині знаходиться 6 державних пам’яток історії місцевого значення. Із них – 3 ботанічні (Дуб Максима Залізняка, Дуб “Внук”, Кам’яне дерево) та 3 гідрологічні (“Три Крилиці” в селі Суботів, “Залізнякава Крилиця” в селі Медведівка та джерело “Дзюркало” біля села Мельники).

На території краю знаходяться два державні парки-пам’ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення – Замкова гора Богдана Хмельницького та міський парк імені Т.Г. Шевченка в місті Чигирині, одне заповідне урочище – Атаманський парк.

З метою збереження, вивчення й відтворення різноманітних і численних пам’яток Чигиринщини в 1989 р. створено Чигиринський державний історико-культурний заповідник. У вересні 1995 р. йому надано статус Національного.

І на завершення хотілося б із впевненістю стверджувати, що наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Чигиринщина стала одним з центрів духовного відродження України.

Сучасна довідкова інформація про Чигиринський район

Площа Чигиринського району – 121682 га (5,8 відсотка території Черкаської області).

Населення – 33,8 тисячі чоловік: сільського – 22,5 тис. осіб; міського – 11,3 тис. осіб.

Чигиринський район розташований в південно-східній частині області. Знаходиться на відстані 63 км від обласного центру – м. Черкаси.

Район розміщений на правому березі Кременчуцького водосховища.

Межує з Черкаським і Кам’янським районами Черкаської області та Олександрівським, Знам’янським і Світловодським районами Кіровоградської області.

Найближча залізнична станція – Фундукліївка, розташована на відстані 37 км від м. Чигирини, до станції Знам’янка – 45 км. Відстань від м. Чигирини до річкового порту Адамівка – 7,9 км.

Кількість населених пунктів – 37, в тому числі 36 сільських населених пунктів.

Корисні копалини: пісок, глина, граніт, торф.

Систему закладів освіти в районі складають 15 загальноосвітніх шкіл I-III ступенів, 7 неповно-середніх, 2 початкових школи, школа-інтернат, дитяча юнацько-спортивна школа та Будинок дитячої і юнацької творчості в місті Чигирині. Відділу освіти районної державної адміністрації підпорядковано 5 дошкільних установ, міжшкільний навчально-виробничий комбінат.

У Чигиринському районі діють 27 клубних установ та 27 бібліотечних закладів. До послуг обдарованих дітей музична школа в місті Чигирині.

Популяризують різні види мистецтва 225 колективів, до яких прилучилося близько 3 тисяч учасників художньої самодіяльності, 8 творчим гуртам присвоєно звання – Народних.

Територією Чигиринського району протікає річка Тясмин. Вона бере свій початок в Олександрійському районі Кіровоградської області. На території району існує 47 ставків.

Територія Чигиринського району за рельєфом та геологічною будовою поділяється на дві дуже відмінні частини: північно-східну і південно-західну. Північно-східна частина між річкою Тясмин та Кременчуцьким водосховищем у далекому минулому була південним кінцем великого піщаного острова на Дніпрі. На цій території вздовж лівого берега Тясмина на піщаній терасі річки розташований Чигиринський бір. Південно-західна частина території Чигиринського району, що прилягає до правого берега річки Тясмин, представляє собою нагірне плато, поверхня якого характеризується наявністю пологих, часто глибоких ярів та балок.

Клімат Чигиринського району помірно континентальний з частими відлигами взимку і теплим влітку.

КРАЄЗНАВЧА РОБОТА В СУБОТІВСЬКІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ І-ІІІ СТУПЕНІВ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

АНДРІЄНКО Григорій Іванович,
*директор Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.*

Кожна людина повинна усвідомити з малих літ, що вона є нащадком творців великої історії, вона є сином чи дочкою Матері-Батьківщини, ім'я якій – Україна. А Україна починається з малої Батьківщини – рідного краю, де ти народився і виріс, звідки починається коріння родоvodu. Тож кожен з нас повинен знати історію свого рідного краю, а допомогти її пізнати підростаючому поколінню покликана перш за все школа.

Колектив Суботівської школи це добре усвідомлює і тому виховну роботу націлює на формування національної свідомості на краєзнавчому матеріалі. Річний план виховної роботи спланований так, що значний обсяг запланованих заходів відведений краєзнавчій роботі.

Матеріал, який зібраний учнями, вчителями, працівниками НКЗ “Чигирин” (а наша школа з ними тісно співпрацює) говорить сам за себе.

У школі діє історико-літературна група “Пошук”, девізом якої є слова Т.Г. Шевченка: “Учіться, читайте, і чужому научайтесь, і свого не цурайтесь”. Поле діяльності групи “Пошук” досить обширне, адже Черкащина, Чигиринщина, Суботів – це серцевина однієї з найгероїчніших сторінок історії – історії козацтва з героїчною постаттю в центрі – Б. Хмельницьким. Суботів – це свята земля, де кожний крок – історія України, героїчні та трагічні сторінки боротьби народу за незалежність і свободу. Село завжди привертало до себе увагу істориків, етнографів, письменників, поетів, художників – патріотично налаштованих людей, небайдужих до славної минувшини краю. Вони зберегли, прославили, популяризували найяскравіші сторінки історії колишньої козацької вольниці. Своє слово про Суботів сказали історики Д. Бантиш-Каменський, П.Куліш, М.Максимович, М.Костомаров, Д.Дорошенко, етнографи П. Чубинський, Б. Грінченко, незабутній Т. Шевченко, Марко Вовчок та багато інших подвижників, які є гордістю української нації. Мало яке село може похвалитися так всебічно описаним життям його мешканців, як це зумів зробити чотириюрідний брат голови Центральної Ради Михайла Сергійовича Грушевського український фольклорист, засновник дитячої етнографії та один з основоположників Української Православної Автокефальної церкви Марко Грушевський, який впродовж 10 років був настоятелем Михайлівської церкви та вчителем двокласного приходського училища. В його збірках “Дитячі забавки та гри усяки”, “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу”, “Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова”, “З життя селян на Чигиринщині” звучить збережений навіки неповторний колорит старого козацького села.

Черкащина – це батьківщина Правди, Совісті, Волелюбства, символом яких є поет, ім'я якого знає чи не весь світ – Т.Г. Шевченко. Так, в минулому році в школі працювала історико-літературна група під гаслом “Тотуємося до 190-чя з дня народження Т.Г. Шевченка”. Досліджували, працювали з історичною літературою, щоб зібрати якомога більше матеріалу про той період творчості Т.Г.Шевченка, який пов'язаний з його перебуванням на Чигиринщині, та зокрема і в Суботіві. Результати роботи були показані під час районного семінару на базі нашої школи.

Під керівництвом учителя української літератури та бібліотекаря школи групою “Пошук” був проведений ще один захід, тема якого “Роди, земле, таланти”. Пошуковці віднайшли талановитих людей нашого села – художників, музикантів, майстерних виконавців пісень, поетів-аматорів.

Краєзнавчій роботі була підпорядкована і робота випускника школи 2004 р. Ткачука Віталія, який зайняв у тому ж 2004 р. перше місце серед учасників обласного конкурсу учнівських наукових робіт при Малій Академії наук по секції “Археологія”. Своє майбутнє Віталій пов'язав з історією. Нині він навчається в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького на історичному факультеті. А сьогодні роботу в Малій Академії активно готується захистити нині учень 8 класу Гненний Денис.

У Суботівській школі функціонує “Козацька республіка”, кожен курінь якої (тобто клас) має своє конкретне краєзнавче завдання і досить таки успішно його виконує. Так, учні 6 класу, курінь

яких носить ім'я П. Сагайдачного, вивчає обереги свого народу. Ними зібрано цінний матеріал по народознавству. І вони не зупиняються в своїх дослідженнях, а нині працюють над зібранням матеріалу про старовинну українську кухню.

Курінь 7 класу ім. Б. Хмельницького збирає легенди, фотографічний матеріал, вірші, перекази про Б. Хмельницького та історичні місця села Суботова, що з ним пов'язані. А курінь ім. Сірка (нині 9 клас) збирає і записує від старожилів села пісні, приказки, прислів'я.

Дуже цінний матеріал зібраний пошуковцями до 60-річчя Перемоги нашого народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Він оформлений у "Книзі Пам'яті і спогадів".

На сьогодні велика робота проведена по дослідженню трагічних наслідків голодомору 1933 р. Із очевидцями і свідками тих подій працюють як учні, так і вчителі школи.

З метою кращого вивчення історії рідного краю та виховання у юного покоління національної гордості і людяності, для учнів Суботівської школи організовуються краєзнавчі екскурсії. Так, членами туристичного гуртка, який очолює Гугля В.І. було обстежено Онуфріївський монастир біля села Чубівки Черкаського району. Похідну групу склали добровольці восьмого та дев'ятого класів. 19 жовтня 2005 р. було організовано екскурсію для учнів 5 – 11 класів до хутора Вдовиченого. Все побачене там і почуте вилилось у описі вражень дітей від цієї екскурсії.

Але не лишеться наші учні подорожують. До нашої школи нещодавно завітали учні Чигиринської школи № 1, для яких вихованцями нашої школи було проведено екскурсії по історичних місцях села. Нашим дітям та, надіюсь, і нашим гостям, таке спілкування дуже сподобалось.

Всі вчителі нашої школи активно використовують краєзнавчий матеріал на своїх уроках. Проблему використання краєзнавчих матеріалів як засобу формування національної свідомості, розглядають і творчі групи вчителів та методоб'єднання класних керівників. На методоб'єднаннях вчителі ознайомлюють один до одного та аналізуються самостійно підібрані і складені легенди, перекази, вікторини, фольклорні матеріали краю тощо.

Учнями школи збирається наукова і художня література періодична преса, малюнки – все, що стосується історії нашого села.

Дитячі творчі групи під керівництвом вчителів розробляють вікторини на тему: "Рідна природа", "З історії краю", проводять конкурси читців та уроки позакласного читання за збірками місцевих авторів (Олександр Петриченко "Життєва нива", "Світанки над Тясмином").

Учнями школи надається допомога вчителям пенсіонерам. Зібрано матеріал про їхній життєвий шлях та педагогічну роботу.

Вчителями математики зібрано багатий матеріал для своїх уроків, який має історичний і пізнавальний зміст.

Вчитель англійської мови Козуб Н.М. провела відкритий урок-семинар в 11 класі, на якому учні на англійській мові проводили екскурсію по історичних місцях села.

Цінний краєзнавчий матеріал ми черпаємо із книг нашого відомого земляка, знаного краєзнавця, випускника нашої Суботівської школи Лазуренка Валентина Миколайовича, кандидата історичних наук, доцента Черкаського державного технологічного університету.

Краєзнавча робота у школі не носить стихійний характер, вона є плановою і систематичною. В даний час ми збираємо матеріал про побут і звичаї рідного села, про забавки та ігри дітей нашого краю. Одним із завдань є продовження вивчення історії села та оформлення відповідних матеріалів.

Завершуючи свій короткий виступ, зазначу, що робота, яка проводиться у Суботівській школі, ставить своїм завданням виховувати в дітей усвідомлення причетності до великої історії великої нації, що вони є її продовжувачами.

І якщо робота по використанню краєзнавчих матеріалів пройнята щирими почуттями, різноманітними формами і прийомами, то можна сподіватися, що вона якнайповніше сприятиме вихованню у дітей почуття національної самосвідомості та гордості за власний український народ.

ІСТОРІЯ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЮ В ОСОБАХ: 1941-2001 РР.

БУШИН Микола Іванович,
доктор історичних наук, професор,
академік Української академії історичних наук, завідувач кафедри історії України
Черкаського державного технологічного університету

“Помер не той, кого поховали, а той, кого забули” – таким є епіграф до

історико-краєзнавчої серії книг "Черкаський край в особах. 1941-2001", яку у 2001 році започатковано на Черкащині кафедрою історії України Черкаського державного технологічного університету.

Ідея започаткувати серію виникла в рік 10-ї річниці незалежності України, а остаточно затвердилася після X Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства "Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень", яка відбулася у місті Донецьк 28-29 вересня 2001 р.

На згаданій вище конференції голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України Петро Тимофійович Тронько підкреслив, що після виходу в світ останнього 26-го тому "Історія міст і сіл Української РСР" – "Кримська область" минуло 25 років. За цей час в нашій країні відбулися величезні зміни. Десять років тому Україна стала суверенною незалежною державою.

В Україні з метою підтримки і розвитку краєзнавчого руху Указом Президента України від 23 січня 2001 р. "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху" Кабінету Міністрів України доручено "розробити і затвердити програму розвитку краєзнавчого руху в Україні до 2010 р., визначивши, зокрема, заходи з відзначення у 2001 р. 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців".

В іншому документі – Розпорядженні Президента України від 19 жовтня 2000 р. "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" – Кабінету Міністрів України було доручено "забезпечити підготовку і видання енциклопедичного багатотомного збірника "Історія міст і сіл" у новій редакції".

Проаналізувавши виступ Петра Тимофійовича Тронька, зосередивши увагу на позиції Президента України щодо розвитку краєзнавчого руху в нашій державі ми зробили висновок, що не повинні стояти осторонь цих державницьких заходів і наш обов'язок – докласти всіх зусиль для втілення в життя цих важливих документів.

Так виникла ідея започаткувати актуальну для сьогодення серію – "Черкаський край в особах. 1941-2001", присвячену 10-й річниці незалежності України та 50-річчю утворення Черкаської області, як складової і невід'ємної частини української держави.

Нині, коли вже побачили світ перші книги даної серії, навіть запеклі критики цієї колосальної роботи, яку проводить на професійному рівні команда істориків стверджують, що це дійсно потрібна справа, адже це є писемний пам'ятник людям, які силою, вмінням і досвідом розбудовували та продовжують розбудовувати нашу рідну Україну.

Головний задум серії – спробувати відтворити політичні, а ще більшою мірою психологічні портрети людей у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., післявоєнні роки та сьогодення. Адже – це люди, які на своїх плечах відбудовували народне господарство на рідній землі.

Біографічні дані спресовані у декілька рядів, але за кожним з них – людське життя, нерідко яскраве і талановите, безжалісно обірване в розквіті сил. І вони для нас назавжди залишаються молодими, чистими душею, сильними духом, красивими у вчинках. Адже пам'ять – частина духовного життя народу, його найсвятіша істина. Той, хто пам'ятає – сильніший, бо він озброєний досвідом минулого.

Серія "Черкаський край в особах. 1941-2001" складається з окремих книг, кожна з яких присвячена окремому району або місту. Початковим рубежем цієї серії є 1941 рік – рік початку трагічної сторінки в житті нашого народу – Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Відкривається серія статтею про Велику Вітчизняну війну 1941-1945 рр., що містить загальні відомості про район чи місто, розповідає про внесок його жителів у велику Перемогу.

Серія розпочинається розповіддю про Героїв Радянського Союзу, уродженців цього району, а також тих, які мешкали та продовжують жити і працювати на території району. Вони у свої молоді роки кували Перемогу над фашистською Німеччиною у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Багато синів і дочок нашого народу заради своєї Батьківщини віддали в цій війні найдорожче – своє життя, подвиги, здійснені нашими воїнами, зробили їх героями, а всенародна пам'ять – безсмертними.

У важкі для українського народу післявоєнні роки наші люди все робили для того, щоб підняти країну з розрухи, спричиненої війною. І їм це вдалося. Це була героїчна сторінка в історії нашого народу. У серії розповідається про Героїв Соціалістичної Праці – людей, яким у повсякденному житті завжди були притаманні патріотизм, любов до людей і власного народу.

В окремий розділ у серії виділені особистості, які нагороджені орденом Леніна. Певні сучасні політичні сили ставлять нам сьогодні це в докір: "для чого ми пропагуємо ідола більшовизму". І дуже прикро, що цієї точки зору дотримуються вчені, які отримали своє звання "на цитатах" Леніна. А ми хочемо наперед зазначити, що це наша історія. Славна і героїчна історія, де велику роль відіграла

праця в ім'я добробуту людини. Це був подвиг в ім'я праці. Щоб отримати орден Леніна, необхідно було декілька років самовіддано і наполегливо працювати.

Особливе місце у серії відводиться людям, яким присвоєно почесні звання. Це заслужені (народні) артисти, вчителі, будівельники, художники, архітектори, агрономи, садівники, працівники сільського господарства, культури, охорони здоров'я, сфери послуг тощо.

Чільне місце в серії книг посідають матеріали про керівників, організаторів, господарів, а також про вчених і письменників.

Працюючи над збором матеріалів для серії "Черкаський край в особах. 1941-2001", автори опирались на матеріали (головним чином, на ті, які на сьогодні є неопублікованими, тобто першоджерела) які були ними почерпнуті із фондів обласного та районних архівів, краєзнавчих музеїв обласного та районного масштабів. У виданні також використано спогади та свідчення про видатних персоналій їх рідних, близьких та колег. Також були залучені художньо-публіцистичні матеріали з періодичних, художніх та наукових видань. У кожній книзі подано іменний покажчик і покажчик по розділах. Це є перша спроба широко і просто показати людей, які своєю працею, досвідом та інтелектом робили та продовжують робити чимало корисного для нашої суверенної нині держави і, зокрема, для хліборобської Черкащини.

Рецензентом даної серії книг виступив академік Національної Академії Наук України, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, Герой України Петро Тимофійович Тронько. На сьогодні вже вийшли з друку наступні книги із згаданої вище серії, які присвячені видатним людям таких мікрорегіонів Черкащини як Лисянщина (д.і.н. Бушин М.І.), Чигиринщина (д.і.н. Бушин М.І., к.і.н. Лазуренко В.М.), Золотоніщина та м. Золотоноша (д.і.н. Бушин М.І., Ілляшенко Ю.Ю.), Корсунщина (д.і.н. Бушин М.І., к.і.н. Лазуренко В.М., Стрижак Є.М.), Чернобаївщина (д.і.н. Бушин М.І., Зеленько М.Л.), Маньківщина (д.і.н. Бушин М.І., Вовкотруб Ю.М.), Драбівщина (д.і.н. Бушин М.І., к.і.н. Лисенко А.І.), Канівщина (д.і.н. Бушин М.І., к.і.н. Товстопят Л.М.), місто Канів (д.і.н. Бушин М.І., Вовкотруб Ю.М.), Кам'янщина (д.і.н. Бушин М.І., к.і.н. Кукса Н.Г., Шамрай О.Г.), місто Черкаси (д.і.н. Бушин М.І., Єрмілов Є.П.), Монастирищина (д.і.н. Бушин М.І., Бойко А.О., Волощенко І.І.).

Передмову до перших чотирьох книг написав кандидат історичних наук, доцент, голова правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців Василь Миколайович Мельниченко. До решти книг передмови незмінно пише кандидат історичних наук, доцент, заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича, віце-президент громадської організації "Товариство істориків Черкащини імені І.О.Гуржія" Валентин Миколайович Лазуренко.

Автори започаткованої серії прагнуть бути абсолютно щирими і правдивими у всьому, а також і по відношенню до самих себе і сподіваються, що ця особливість започаткованої серії "Черкаський край в особах. 1941-2001" і подій, що описуються в ній, будуть гідно оцінені читачами та краєзнавцями України. Заплановано видати 24 книги, присвячені всім районам Черкаської області і містам: Черкаси, Сміла, Канів, Умань, Золотоноша, Ватутіно.

Безумовно, серія "Черкаський край в особах. 1941-2001" служитиме благородній справі виховання нашого народу і особливо підростаючого покоління нашої незалежної процвітаючої України.

ЦЕРКВА І ІМ'Я СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ: МИНУЛЕ, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ УСИПАЛЬНИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

КУКСА Надія Василівна,

*старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника
"Чигирин", вчителька історії України та історії Чигиринщини
Суботівської ЗОШ І-ІІІ ст.*

Однією з найбільш знаних не лише в Україні, а й за її межами є церква Святого Пророка Іллі в Суботові, споруджена коштом Б. Хмельницького впродовж 1651-1653 рр.

За літописними джерелами, храм став усипальницею гетьмана в серпні 1657 р. [4 ; 40-47]. Однак, вказівок на точне місце поховання її фундатора в приміщенні церкви відомі на цей час

джерела, на жаль, не дають. Ця проблема хвилювала і продовжує хвилювати дослідників не одного покоління.

Відомостей з історії споруди періоду Руїни, та й подальших десятиліть поки що не виявлено. Станом на кінець XVIII ст. згідно клірових відомостей, приміщення храму потребувало ремонту. Населення села було малочисельним, і його духовні потреби могла цілком задовольнити новозбудована в 1796 р. Свято-Михайлівська церква. Обставини склалися таким чином, що в травні 1797 р. помер настоятель Михайлівської церкви. В Іллінській церкві на цей час було два священики - Прокопій Ботвиновський та його син Кирило. Громада села звернулася до Чигиринського духовного правління з проханням не присилати нового настоятеля храму, а об'єднати приходи обох храмів і причислити всіх мешканців села до Михайлівської церкви. Після належного розгляду прохання мирян було вирішено позитивно, і з того часу довгих сім десятиліть усипальниця гетьмана мала статус цвинтарної приписної до Свято-Михайлівської церкви [3 ; 2-9].

Прикметно, що пролити світло на долю храму наступних десятиліть допомагають не стільки документальні джерела, як мистецькі твори Т.Шевченка, Д. Де ля Фліза, К. Прижичиховського.

Першим, хто привернув увагу громадськості до храму насамперед як до історичної пам'ятки, а не лише культової споруди, став суботівський священик Роман Орловський. Саме його подвижницька діяльність сприяла врятуванню церкви від зруйнування з наступною (першою за 200-літнє існування) реставрацією 1869 р. Показово, що о.Роман заручився підтримкою передових на той час, представників історичної науки: зокрема, звертався за консультаціями до М.Максимовича [10 ; 507].

Реставраційні роботи здійснювалися під керівництвом відомого дослідника і знавця старожитностей професора Київської духовної академії Теофана Лебединцева з відома Археографічного товариства, яке попередньо провело дослідження в приміщенні храму, на прилеглий до нього території і на місці садиби Хмельницького [14 ; 6-81].

Першою спробою увіковічення пам'яті гетьмана можна вважати мідну табличку з написом: “Здесь было погребено тело Богдана Хмельницкого”, установлену справа на стіні біля входу до церкви з ініціативи отця Романа Орловського. Як констатував згодом відомий мистецтвознавець М.Біляшівський: “Отже, одну з найдорогоцінніших історичних пам'яток збережено ще на багато років” [11 ; 507].

Під час наступної реставрації кінця 80-х рр. XIX ст. табличку було залишено на місці.

З проголошенням радянської влади почався новий, далеко не найкращий період, в історії усипальниці гетьмана. Восени 1921 р. вченим-археологом Гнатом Стеллецьким у приміщенні церкви та на прилеглий до неї території було проведено розкопки з метою виявлення останків Б.Хмельницького. Тоді ж археолог наділив себе повноваженнями зняти табличку зі стіни храму “як таку, що не відповідає історичній справедливості”, – (дослідник помилково вважав місцем поховання гетьмана церкву Святого Архістратиґа Михайла) [5].

1923 р. рішенням Черкаського окружного комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи Іллінську церкву було взято на облік та під охорону як пам'ятку старовини.

Принагідно зазначимо, що очолюючи протягом 1924-1930 рр. культурно-історичну комісію при УАН, М.С.Грушевський констатував: “Між завданнями і обов'язками цивілізованої держави звичайно рахується також і береження та роблення приступними – для досліду і вивчення, культурних вартостей, які служать або можуть послужити до пізнання краю та її людності, їх сучасного і минулого життя...”

Від старої держави сю спадщину приймає нова..., прикладаючи всі старання не тільки до того, щоб в цілості заховати перебрані збірки і пам'ятки, але й зробити їх приступнішими трудящаму народові, а з другого боку поширити їх круг і зміст відповідно розвиткові і поглибленню завдань соціального і історичного досвіду... Кожне десятиліття, кожний навіть рік робить тут жахливі спустошення, котрі нічим не можуть бути заступлені, ні огорожені.

Коли поруч Київської Софії, Михайлівського й Кирилівського монастира, Лаври стануть моделі Чернігівського Спаса, П'ятниць, Іллі, Канівського Св. Юрія, коло ренесансових і барочних будов Львівських Богданова церква Суботівська, чернігівський “Мазепин Дім”, і все інше монументальне багатство України, аж тоді знайде воно своє історичне освітлення, і разом проречисто засвідчить культурно-історичну єдність Української землі і її народу) [1]. Прикро, що місцеві можновладці вирішили по-іншому...

Впродовж 1929-1941 рр. приміщення храму використовувалося спочатку як сільський клуб, пізніше – як зерносховище.

За німецької окупації на прохання суботян в Іллінській церкві було поновлено службу. Збереглася рідкісна світлина, що відображає першу відправу 10 жовтня 1942 р.

Напередодні святкування 300-річчя так званого “возз’єднання” України з Росією в 1953 р. експедиція Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР на чолі з Г.Логвином виконала перші історико-архітектурні дослідження в приміщенні храму. Науковці провели розвідкові розкопки. Г.Логвин опублікував свої архітектурні реконструкції і матеріали досліджень [6].

1954 р. в церкві встановлено символічний надгробок Б.Хмельницького, виконаний за проектом І.Шмольсона. Тоді ж обласним управлінням культури було прийнято рішення про облаштування в приміщенні церкви та прибудові, що з’єднувала храм з дзвіницею – краєзнавчого музею. За спогадами одного з перших директорів музею Вахника С.І. (1922 р.н.) експозиція, що відображала минуле краю, з прибудови хронологічно плавно переходила до споруди церкви, де висвітлювала основні віхи змагань 1648-1654 рр. та життя і діяльності гетьмана, співіснуючи при цьому з елементами церковного начиння. Заідеологізована експозиція навіть не поділялася на окремі розділи. Основний акцент ставився на показі особи Б.Хмельницького як талановитого полководця, видатного державного діяча, основним результатом далекоглядної політики якого стало возз’єднання України з Росією. Наявністю раритетів експозиція не відзначалася [8]. Постановою Ради Міністрів УРСР від 27 липня 1961 р. Іллінську церкву було взято на облік як пам’ятку архітектури і прийнято рішення про закриття храму як культової установи. Музей ще впродовж кількох років продовжував функціонувати.

Однак, в зв’язку з незадовільним фінансуванням, експозиція музею новими експонатами не поповнювалася. Постійно змінювалися керівники закладу, більшість з яких, очевидно, були випадковими людьми в даній справі, не вболівали за розбудову експозиції. З музейної документації інколи здійснювався лише облік відвідувачів, інвентарні книги не велися взагалі. В зв’язку з цим нерідко мало місце зникнення більш-менш цінних музейних речей. Зафіксовано випадки, коли з переходом на роботу в інші музейні установи співробітники закладу вилучали з експозиції і забирали з собою окремі музейні предмети. Поступово музей зовсім занепав.

Остаточній реорганізації структури сприяли наступні археологічні дослідження експедиції Інституту археології АН УРСР (1969-1973 рр.) [7].

Як пригадує колишній директор музею Арун В.П. (1941 р.н.), споруда церкви потребувала негайної реставрації [9]. Цикл реставраційно-відновлювальних робіт проводився за проектом С.Кілессо [13 ; 69-73]. Музей-усипальниця гетьмана став діяти лише в 1979 р.

В процесі святкування 325-річчя Переяславської ради було прийнято рішення про поповнення експозиції музею-усипальниці раритетними експонатами з фондів музейних установ Києва, Переяслава-Хмельницького, Черкас.

Оновлена експозиція привертала увагу численних відвідувачів з різних регіонів країни та закордонних гостей.

Зі створенням у 1989 р. Чигиринського державного історико-культурного заповідника церкву як видатну пам’ятку історії та культури взято на його баланс з правом безоплатного використання місцевою релігійною громадою для проведення богослужінь.

Суттєві реставраційні роботи церкви виконано в 1993-1995 рр. Зокрема, повністю замінено покрівлю храму, потиньковано й побілено стіни. У фондах рукописного відділу Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі С.Кілессо виявив метричний опис храму за 1888 р. зі світлинною іконостаса, що дало можливість максимально його відтворити. Новий іконостас майстерно виготовили з липи черкаські майстри (керівник групи сницарів І.Фізер).

В 1998 р. завдяки спонсорській допомозі Укртелекому оздоблено іконостас, настелено дерев’яну підлогу в храмі.

У 2000 р. стіни церкви і дзвіниці покрито мастикою фінського виробництва.

Оскільки усипальниця гетьмана є історичною святинєю, всі витрати на реставрацію та спорядження храму покладено на державу.

Стосунки між релігійною громадою та заповідником регламентуються основними положеннями Охоронного договору на пам’ятку культурної спадщини, який поновлюється щорічно з часу взяття приміщення храму в оренду.

З боку адміністрації та працівників заповідника виконуються всі пункти договору з метою збереження пам’ятки, привернення до її проблем уваги громадськості, відвідувачів прикладено чимало зусиль для співпраці із священиками та активом громади. Однак, як не прикро, слід зазначити, що в значній мірі співіснування в одному приміщенні настоятеля храму і співробітників закладу, кожен з яких виконує свої посадові обов’язки, залежить, насамперед, від рівня освіти та

вихованості священика. З 1989 р. в храмі змінилося 16 настоятелів, і окремими з них впродовж років грубо порушувалися, часом, ігнорувалися положення договору. Нетолерантне ставлення священиків до музейних працівників призводило до виникнення конфліктів, часом, взагалі унеможливило проведення екскурсій. Мали місце обурливі факти, коли священик вирішував, допускати відвідувачів в приміщення храму, чи позбавити людей, які прибули за сотні кілометрів, щоб побувати в усипальниці гетьмана, такої можливості.

Складні стосунки працівників закладу та настоятеля церкви викликали певний резонанс в засобах масової інформації. Зафіксовано випадки псування ікони, переданої співробітниками закладу ще до формування фондів заповідника, зникнення речей культового вжитку як наслідки чергових змін священиків. Відрадно, що останнім часом ситуація дещо нормалізувалася.

Згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2002 р. №564-р “Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього СРСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій” адміністрація та співробітники закладу прикладають максимум зусиль, щоб і віряни, які вбачають в церкві Святого Пророка Іллі храм Божий, і тисячі туристів, які прибувають сюди, щоб поклонитися пам’яті видатного гетьмана Богдана Хмельницького, завжди почувалися комфортно, максимально могли задовольнити свої моральні і духовні потреби. Інакше бути не може.

2 серпня 2003 р. виповнилося 350 років з часу заснування святині.

Історію храму зберігали, досліджували, примножували кращі представники різних верств населення XIX-XX ст. Ми не маємо права нехтувати результатами їх часто подвижницької діяльності, повинні донести до кожного, хто переступить поріг храму, відомості про їх внесок у збереження пам’ятки.

В результаті багаторічної дослідницької роботи науковців закладу та співпраці з колегами інших музейних і наукових установ країни зібрано воедино скупі відомості щодо історії храму. Для ілюстрування розповіді екскурсовода, що ґрунтується на вивірених джерелах інформації, було оформлено стенд “Сторінки історії Богданових церков”. В процесі екскурсії відвідувачі знайомляться і з подіями навколо церкви Св.Архістратиґа Михайла, що були пов’язані з історією Іллінської церкви.

Останнім часом зібрано матеріали, що розкривають життя і діяльність рятівника храму о. Р.Орловського, ім’я якого було несправедливо призабуто, а свого часу навіть облите брудом.

Фонди заповідника постійно поповнюються реліквіями храму. На часі влаштування виставки речей культового вжитку XIX – поч. XX ст.

Відкритим залишається питання щодо музеєфікації дзвіниці з оформленням експозиції, яка б розповідала про дослідників, священиків, що полишили добру згадку про себе, добродіїв храму.

Концепція відтворення та музеєфікації пам’яток Суботова передбачає комплексні археологічні дослідження, подальше виявлення та опрацювання архівних і літературних джерел.

Нагального вирішення потребує проблема щодо обґрунтування точного місця розташування поховання гетьмана в Іллінській церкві та відновлення автентичного надгробка над могилою Б.Хмельницького.

Відрадно, що останнім часом суттєво активізувалися реставраційно-археологічні студії навколо усипальниці гетьмана. В серпні 2005 р. було відновлено археологічні дослідження храму. Відзначено, що південна стіна майже на метр довша за північну, і це при тому, що точність архітектурних елементів, які повторюються, дорівнює 1 см.

Використовуючи сучасне пошукове обладнання, розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Н. Шевченко 24 серпня 2005 р. було проведено ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни, і в місцях „потовщення” знайдено ознаки порожнин, які ведуть до південної стіни, вздовж якої виявлені ознаки порожнини на глибині 10-13 м, а глибина власне порожнин сягає 2,5-5 м. Отримані результати обстеження дають змогу стверджувати, що підземні ходи, що ведуть від церкви до садиби Хмельницьких, все ж таки існують [12 ; 46-49]. Не виключено, що подальші дослідження, заплановані на червень 2006 р., проллють світло і на таємницю поховання чи перепоховання гетьмана.

На початку червня 2006 р. розпочато реставраційні роботи в Іллінській церкві, які зплановані згідно Державної програми “Золота підкова Черкащини” на 2006-2009 рр. Підрядником ремонтно-реставраційних робіт виступає директор черкаського підприємства “Мехбуд”, відомий меценат Володимир Сапа. Сподіваємось, що на одне з найбільш шанованих українським козацтвом свято Покрови відновлений храм зустрине гостей у всій своїй величі і красі.

Принагідними в даній ситуації є ідеї М.С. Грушевського, що не втрачають своєї актуальності дотепер: "...Існують такі сфери, де всяке гайнування часу, відкладання на пізніше, збирання, дослідження та консервування форм старого життя, безсумнівно, є непростимою провиною перед майбутніми поколіннями, і вона всім тягарем своєї відповідальності лягає на державні установи, оскільки вони в своїх руках концентрують всяку культурну ініціативу, всі засоби і можливості дослідницької праці..." [2].

ПОСИЛАННЯ

1. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання. – К., 1924.
2. Там само.
3. Державний архів Черкаської області. – Ф.660. – Оп. 1. – Т.2. – Од. зб. 137. – Арк. 2-9.
4. Докладніше про історію храму див.: Кукса Н. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – Ч.2. – С.40-47.
5. Докладніше про археологічні дослідження Г.Я.Стеллецького див.: Кукса Н. "Наукові" досліді Г.Я.Стеллецького "по з'ясуванню історичної тайни Богдана "в Суботіві (20-ті рр. XX ст.) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2002, число 1.
6. З результатами дослідження можна ознайомитись: Логвин Г. Чигирин. Суботів: (Архітектурно-історичний нарис). – К., 1954.
7. З результатами досліджень можна ознайомитись: Горішній П.А. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР у 1971 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України в м. Києві.
8. Матеріали польових досліджень автора. – Розповідь Степана Івановича Вахника, 1922 р.н., с. Суботів.
9. Матеріали польових досліджень автора. – Розповідь Арутіна Валентина Павловича, 1941 р.н., м. Чигирин.
10. Н.Б. [Біляшівський М.] Суботовская церковь: (К рисунку) // Киевская старина. – 1890. – т.30. – сент. – С. 507.
11. Там само.
12. Новик М. Остання таємниця Богдана Хмельницького: обставини поховання і місцезнаходження могили // Народна творчість та етнографія. – 2005, число 6. – С. 46-49.
13. Стосовно обсягу реставраційних робіт див.: Кілессо С. Суботів // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1994. – Ч.3-6. – С.69-73.
14. Черкаський краєзнавчий музей. – ПП №11. – Арк. 6-81.

ІСТОРІЯ СУБОТОВА
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Кам'яна "баба" в селі Суботіві

ЛИТВИНЕНКО СЕРГІЙ

*учень VIII кл. Суботівської загальноосвітньої
школи I-III ст.*

СУБОТІВ НА АРХЕОЛОГІЧНІЙ КАРТІ ЧИГИРИНЩИНИ

Чигиринщина – край, який в історії України займає особливе місце. Життя тут зародилося багато тисячоліть тому. І підтвердженням цього є пам'ятки археології, які знаходяться на її території. Всього їх 337, а саме – 295 курганів, 28 поселень, 6 городищ, 4 підземні споруди, майстерня з виробництва крем'яних знарядь праці, одна кам'яна баба. Саме тут простежуються пам'ятки майже всіх історичних періодів, які охоплюють практично всю територію району і свідчать про безперервність розвитку місцевих племен. Вивченням цих пам'яток займаються науковці Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” спільно з відомими вченими – археологами Інституту археології НАН України.

Археологічну карту невеликого села Суботова, що заповнило широку улоговину в долині річки Суби, притоки Тясмина, визначають близько тридцяти пам'яток, зафіксованих в реєстрі Державної археологічної інспекції в Черкаській області.

Територія Суботова та його околиць, як свідчать численні археологічні знахідки, була заселена ще в епоху неоліту (VI-III тис. до н.е.)

Бронзовий вік на території краю представлений пам'ятками катакомбної та білогрудівської культури, поселеннями доби пізньої бронзи – раннього залізного віку. Його пам'яткою є відоме багатощарове суботівське городище чорноліської культури рубежу епохи бронзи та раннього заліза (XII-IX ст. до н.е.), відкрите у 1950 р. відомим археологом О.І Тереножкіним. Досліджувалось воно у 1950-х рр. Спадкоємність генетично пов'язаних культур пізньої бронзи та раннього залізного віку простежується, зокрема, в еволюції місцевих форм кераміки, її орнаментатії. Ця культурна традиція продовжує тут розвиватися і пізніше, переростаючи у VII ст. до н.е. в культуру “скіфів-орачів” Геродота, що проживали за скіфського часу в лісостеповій зоні між Дніпром і Дністром. Поселення скіфського часу розташовані поблизу сіл Суботова в урочищі “Березівка”.

Однак, без перебільшення, найбільш значущими є пам'ятки XVII ст., пов'язані з життям і діяльністю однієї з видатних особистостей світової історії Богдана Хмельницького: Замчище – місце садиби гетьмана та церква Святого Пророка Іллі – родова усипальниця Хмельницьких.

Суботів відомий, насамперед, як батьківщина Б.Хмельницького, саме тут знаходиться Замчище гетьмана, яке досліджувалося у 1953, 1972-73 та 1990-91 рр.

Археологічна карта пам'яток українського середньовіччя краю поповнюється і за рахунок об'єктів, що часто виявляються під час земляних робіт. Так, у Суботові досліджено гончарну піч, знайдено випадково під час будівництва хати в 1993 р. та культурний шар XVII ст. в центрі села під час прокладання траншеї.

Археологічні пам'ятки потребують постійної уваги з боку держави.

В 70-90-ті рр. XX ст. рішенням Черкаського облвиконкому та розпорядженням облдержадміністрації разом з іншими старожитностями краю було взято на державний облік Замчище Б.Хмельницького в с. Суботові та посад козацького Суботова.

В даний час в с. Суботові проводяться роботи з консервації автентичних залишків вежі-кам'яниці на садибі гетьмана. Відрадно, що суботівські пам'ятки гідно представлені в експозиції новоствореного археологічного музею в Чигирині.

ПАШКОВСЬКИЙ ОЛЕГ

*учень VIII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

СУБОТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ – ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

У VIII-XII ст. до н.е. правобережжя середнього Дніпра населяли племена, які дали нам залишки чорноліської культури.

По суті унікальним явищем можна вважати багатощарове Суботівське городище.

Під час розкопок Суботівського городища 1955 р. експедицією Олександра Тереножкіна виявлено п'ять заглибин від великих напівземлянкових жител та кілька ям господарського

призначення. Житла знищені пожежею. Вони були прямокутними в плані і мали вогнища в центрі. Покрівля підтримувалася стовпам, вкопаними в підлогу житла.

Серед знахідок глиняні посудини тюльпаноподібної форми, глибокі мисочки з дуже відігнутими назовні краями, черпаки та кубки. Траплялися також уламки глиняних жаровень, крем'яні вкладки для серпів, кам'яні сокири, молоти, мотики з рогів оленя, кістяні частини вудил, вузький бронзовий браслет. Досить численними є предмети озброєння: кістяні наконечники стріл і бронзові – списів, кинджали. Особливо відзначимо мечі, близькі за своєю формою до цього виду зброї киммерійців. Один із найбільших в Європі мечів даного часу знайдено в Суботівському городищі: довжина його сталевого клинка досягає майже 95 см, а загальна довжина разом із бронзовим держаклом - 1 м 08 см. До наших днів дійшло й чимало деталей спорядження верхового коня, насамперед кістяних псаліїв. Отже, чорнолісці мали не лише піше військо, а й кінноту, до складу якої, можливо, входили представники родоплемінної знаті.

У 1994 – 1995 рр. спільною експедицією Інституту археології НАН України і відділу Євразійської археології Німецького археологічного інституту були поновлені розкопки городища доби пізньої бронзи – початку доби раннього заліза біля села Суботів.

Головною метою проведення робіт було уточнення стратиграфії пам'ятки, локалізація старих розкопів О.І. Тереножкіна (деякі з них не були нанесені на загальний план), завершення досліджень об'єктів, розкопки яких не були завершені О.І. Тереножкіним, дослідження конструкції і валу Малого Городка, а також розгляд деяких інших питань, без вирішення яких неможлива запланована публікація пам'ятки.

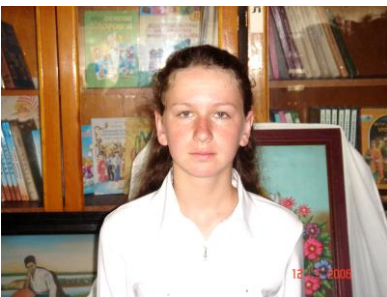
Треба зазначити, що прийнята у вітчизняній та закордонній літературі назва “Суботівське городище” не є достовірною. Назва сучасного (і, відповідно, городища) походить від слова “суводь”, що означає місце злиття двох рік. Отже, використання російського еквівалента “Субботов” (від слова “субота”) українській назві села “Суботів” є неправильним зворотним перекладом з української назви на російську. Нині пропонуємо користуватися єдиноправильним написанням “Суботівське городище”.

Сучасна площа Великого Городка сплюснена, з нахилом на північний захід, до Малого Городка. По краях плато чітко простежується невеликий земляний вал, споруджений, за словами місцевих жителів, у 30 – 40 рр., коли на місці Великого Городка були розташовані городи. Треба зазначити, що вже під час функціонування тут заповідної зони, площадка городища та схили продовжували руйнуватись: через них була прокладена траншея водогону шириною не менше 0,6 м.

У той час, як в 1951, 1955, 1971 рр. досліджувались південно – західні та західні частини, в 1994 р. на північний схід від них, ближче до східного краю площадки Великого Городка, був закладений розкоп. Під час розкопок окреслилися стінки усіх траншей та розкопів.

Головна мета робіт – продовження дослідження житла, яке було розкопано у 1955 р. частково, та отримання нового стратиграфічного розрізу.

Не зважаючи на значну площу Суботівського городища, досліджену в попередні роки, результати нових розкопок показують, що інформаційні можливості цієї унікальної пам'ятки ще далеко не вичерпані. На майбутнє залишається завдання з'ясувати стратиграфію на південно-східній та, частково, на південній ділянці Великого Городка, де О.І. Тереножкіним були відкриті житлові об'єкти. Підлягають перевірці посилення О.І. Тереножкіна на наявність в районі в'їзду на Великий Городок з напільного боку якоїсь кам'яної споруди. В той же час необхідно пам'ятати, що Суботівське городище поки що залишається еталонною пам'яткою для Чорноліської культури Середнього Подніпров'я і заповідною територією. Тож подальші дослідження на ній необхідно поки що припинити, залишивши їх на майбутнє. Багатий археологічний матеріал після наукового опрацювання передано до фондів НІКЗ “Чигирин”. Матеріальна культура чорноліських племен яскраво продемонстрована в експозиції новоствореного Чигиринського археологічного музею, що носить ім'я О.І. Тереножкіна.

БОНДУРОВСЬКА АНТОНІНА

учениця VI кл. Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.

ВЕРСІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ СЕЛА СУБОТІВ

З огляду на те, що перша писемна згадка про хутір Суботів як власність чигиринського підстарости Михайла Хмельницького, датується 1616 роком, маємо всі підстави вважати, що сам населений пункт, та й його назва виникли задовго до цього.

Аналіз результатів археологічних досліджень на Замчищі Хмельницьких, де було виявлено залишки великого слов'янського поселення IX ст., документальних, етнографічних, топонімічних джерел дозволяє зробити висновок, що корені назви “Суботів” сягають часів Київської Русі і пов'язані з дохристиянськими віруваннями населення краю, а саме з культом Перуна.

Досліджено, що обов'язковим атрибутом вшанування Перуна був жертвник, який найчастіше облаштовували на підвищеннях на берегах річок та біля дубових гаїв. Невід'ємною умовою для здійснення ритуальних дійств була присутність вогню як всемогутньої очищувальної сили.

З'ясовано, що добували вогонь шляхом тертя сухої деревини. Багаття, де цілодобово горіли дубові дрова, звалися “собутками” або “суботками”. Вогонь треба було підтримувати постійно. Якщо внаслідок недогляду священний вогонь згасав, винуватця могли скарати навіть на смерть. Іншим, не менш суворим покаранням, було вигнання з племені, що також було рівносильно покаранню на смерть, адже в ті часи одноосібно вижити людині було практично не можливо.

Поклоніння богу вогню і блискавки Перуну супроводжується обов'язковим жертвоприношенням – спаленням на священному вогнищі здебільшого дрібних тварин. Обряди жертвоприношення здійснювалися по суботах. Звідси, можливо, і назва жертвовного вогнища. А оскільки, як уже зазначалося, жертвовники знаходилися на пагорбах поблизу річок, то й назва річки Суби (існує інший варіант – Суботка (!) виникла від собутки чи суботки – ритуального вогнища. Якщо вважати дану версію вірогідною, то в даному випадку маємо класичну схему утворення топоніма від гідроніма – Суботка (Суба) – річка –Суботів – хутір.

Існує інша версія щодо походження назви Суботів. На думку відомого краєзнавця Михайла Пономаренка, поселення утворилося на місці злиття кількох (найвірогідніше двох) невеликих річечок – потічків, що в давнину мало назву „суботь” чи “суводь”. Дана версія також має право на життя, хоча не менш гіпотетична від першої.

І нарешті, не можемо не згадати і про набагато пізнішу від попередніх, та й найменш вірогідну гіпотезу, що Суботів отримав свою назву в зв'язку з тим, що Іллінську церкву закладено саме суботнього дня. Сама документальна згадка про те, що 1616 р. власником Суботова став Михайло Хмельницький, про що ми говорили на початку даного дослідження, є беззаперечним доказом безпідставності цього твердження. Адже Свято-Іллінську церкву було закладено наприкінці життя Богдана Хмельницького, коли Суботів був загальновідомою замиською резиденцією гетьмана.

Як бачимо, як і більшість населених пунктів нашого краю, Суботів не має однозначної версії походження своєї назви. Цікавою є місцева традиція наголосу на першому складі, що, на думку лінгвістів, суперечить усталеним правилам. Дана деталь наводить на думку, що назва села утворилася все-таки не від слова “субота”. Отже, тут є над чим поміркувати не лише історикам, а й етнографам та мовознавцям.

Насамкінець, відзначимо, що село Суботів, як вважалося раніше, не єдине в Україні. На Івано-Франківщині існує невеличкий хутір Суботів, який, за народними джерелами, утворився після чигиринських походів 1677-1678 рр., коли втікачі зі спустошених земель переселилися до Галича. Якщо вірити даному переказу, переселенців було небагато і родом вони були саме з Суботова, бо на невеличкому острові заснували хутір, наділивши його назвою своєї малої батьківщини.

Як би там не було, на даний час цей хутір існує. Щоправда, скільки йому ще судилося проіснувати, важко сказати, тому що нині там проживає кілька десятків осіб, хоча ще зовсім недавно діяла школа та відділення зв'язку. Залишається лише сподіватися, що залишиться хоча б історична пам'ять про цей населений пункт.

ЛІЩИШИНА ВІРА
учениця VII кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.

КАМ'ЯНА “БАБА” В СУБОТОВІ – СПРОБИ АТРИБУТУВАННЯ

Одними з найзагадковіших і маловивчених пам'яток стародавніх народів, що населяли територію України”, можна вважати грубі антропоморфні стели, що нерідко установлювалися над похованнями знаменитих кочівників.

Звичай таким чином вшановувати пам'ять представників родової аристократії прослідковується ще з епохи бронзи. Пізніше ці традиції прослідковуються і у скіфів. Після скіфів майже на 100 років цей звичай зникає і відроджується знову лише в VI ст.

Половці дані стели називали “балбалами”, що з тюркської означає – ідоли. Руські книжники XII ст. передавали слово “балбал” як “болван”. А прості люди, почувши незвичне для руського слуху слово “бал-бал”, передавали його, як “ба-ба”. Таким чином, словом “баба” стали називати всі кам’яні статуї незалежно від статі людини, яку було зображено.

Ще в XVII ст. кам’яні баби стояли на всіх помітних серед степів місцях, на проїжджих шляхах. Але по мірі заселення вони стали зникати: селяни стали розбивати їх, звозили з курганів, використовували під час будівництва.

Наявність кам’яних стел характерна для південних степів України. Для Середнього Подніпров’я це досить рідкісне, якщо взагалі не унікальне явище.

Одна з таких загадкових пам’яток з давніх-давен бовваніє на центральній площі Суботова – Козацькому майдані. Коли, звідки і яким чином вона тут з’явилася, за браком достовірних джерел сказати поки що не можна. Найдавніша відома на сьогодні згадка про суботівську “бабу” належить етнографу і досліднику старожитностей Домініку П’єру де ля Флізу, який поряд з іншими пам’ятками краю виділив, описав і замалював кам’яну бабу. Дослідник, опираючись на народні джерела пов’язує її появу з часами Богдана Хмельницького, про що ми говоритимемо пізніше.

Як пам’ятку археології фіксує стелу в своїй “Археологічній карті Київської губернії” 1898 р. Володимир Антонович, принагідно зазначаючи на наявність кам’яної баби і на Замковій горі в Чигирині. Це наводить на думку, що і на теренах Чигиринщини подібні статуї могли бути вже й не такими випадковими гостями.

Відношення населення до пам’ятки яскраво ілюструється Марком Грушевським в збірці “Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова”. За переказами, “баба” установа на Козацькому майдані, де в козацькі часи проходили сходи його мешканців. З огляду на легенди, що передаються з покоління в покоління, суботяни до цього часу звуть кам’яну “бабу” “голгофою”, “бабою-плахою”, “лобним місцем” тощо. “Мабуть через те вони на неї так кажуть, що чутка ходить, либонь би то за судів Хмельницького тут прилюдно наглою смертю карали винуватців великих – найпаче зрадників усяких...”.

Однак, ставлення гетьмана до улюбленого батьківського маєтку, місце Суботова в розбудові гетьманської держави спростовують наявність історичного підґрунтя в даних легендах.

За іншою версією, “баба” стояла колись на межі суботівських земель і була перевезена до села під час епідемії. Люди вірили, що стела врятує населення Суботова від смертельної хвороби.

Шанобливе ставлення до пам’ятки проглядається і в Марка Грушевського. Відомо, що кілька разів під впливом талої води та ерозійних явищ стела падала. Селяни вбачали в цьому якийсь недобрый знак, і час від часу закріплювали “бабу”. В результаті будівельних робіт в центрі села кілька разів стелу переставляли на інше місце, проте не дуже віддалене від попереднього місця розташування.

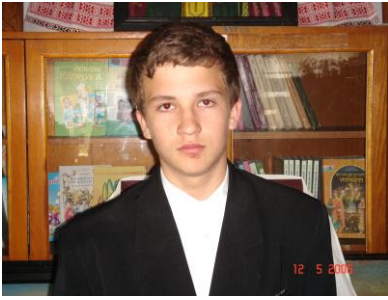
Атрибутувати пам’ятку справа не проста. Затруднюють це насамперед ті обставини, що її, висловлюючись мовою археологів, немає до чого “прив’язати”. Якби вона була виявлена побіля могильника чи курганної групи, це було б набагато легше зробити. Знані в Україні археологи досі не прийшли до одностайної думки, до культури якого періоду віднести стелу.

Так відомий черкаський археолог М. Сиволап не відкидає версію, що вона може відноситися до кола пам’яток періоду бронзи. Проте, посилаючись на археолога О. Тереножкіна зазначає, що це може бути і скіфська пам’ятка. До речі, ідентичну стелу скіфського періоду було виявлено під час розкопок в селищі Стеблеві на р. Рось в 1996 р. Відмінність тільки в матеріалі – стеблівська стела виготовлена з граніту, суботівська – з пісковика. Ця особливість виступає на користь того, що суботівська “баба” не перекочувала в наші краї, а була виготовлена з місцевого матеріалу.

Науковець С. Бессонова стверджує, що стела не може бути половецькою за відсутністю антропоморфних ознак, та й половці до наших країв не дійшли. Цієї ж думки притримуються й інші фахівці Інституту археології АН України. Невеликі розміри стели та стовпоподібність виступають на користь скіфської версії. Проте пам’ятка може відноситися і до культу сарматських племен, поховання яких локалізовано на околицях Суботова і Чигирини.

Як бачимо, археологічна наука поки що не може з впевненістю остаточно атрибутувати суботівську стелу. Проте пам’ятка не втрачає своєї ваги для історичної науки і потребує подальшого дослідження і охорони. Хоча рішенням виконкому Черкаської обласної ради від 28 вересня 1973 р. її взято під охорону, стан зберігання стела бажано покращити. В даний час Козацький майдан перебуває в запустінні, побіля нього знаходиться бар та магазини. Територія забруднена, існує загроза знищення або викрадення пам’ятки. Тому чи не доцільніше було б перемістити бабу на відведені землі Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” і забезпечити їй

належне зберігання і охорону, зберегти для нащадків. До речі, фахівці Державної археологічної інспекції в Черкаській області підтримують ці міркування.

ЗБАРАЗЬКИЙ АРТЕМ

учень VII кл. Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.

РОЛЬ МИХАЙЛА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СТАНОВЛЕННІ І РОЗБУДОВІ ХУТОРА СУБОТОВА

За деякими даними, батько гетьмана Богдана Михайло Хмельницький народився в Лисянці на Київщині. Проте відомості ці, очевидно, помилкові, бо Лисянка почала заселятися лише в 20-ті рр. XVII ст. Він жив у Жовкві, на Львівщині, як службовець при дворі коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, і пізніше перейшов на службу до Яна Даниловича, власника Олеська. Це сталося, мабуть в 1605 р., коли донька Жолкевського Софія вийшла заміж за Даниловича. Коли-ж Данилович став корсусько-чигиринським старостою, очевидно, за його дорученням Михайло Хмельницький переселився на Наддніпрянщину, до Чигириня. Існує версія, що Михайло Хмельницький був покараний вигнанням (баніцією). Він був засуджений через це за правилами королівства на кару “інфачії” (знеславлення) і будучи поза законом, подався між козаків. Королівські суди надавали кару інфачії дуже щедро за шляхетські наїзди, відмову виконувати судові вироки та інше. Не виключено, що й Михайло Хмельницький вчинив якусь подібну провину.

Перебуваючи на службі у Яна Даниловича, Михайло Хмельницький був спочатку осадчим, тобто засновником нових поселень. Осадчий мав обов’язок здійснювати всякі організаційні і технічні заходи при заснуванні нових містечок і сіл: розчищати площу під поселення, закликати поселенців осаджувати на відповідних місцях. Так Хмельницький осадив Чигирин та інші “слободи”. Поселенцями були здебільшого селяни-утікачі, які шукали тут вільного життя. М. Хмельницький виконував також інші адміністративні обов’язки – був писарем під час збирання податків.

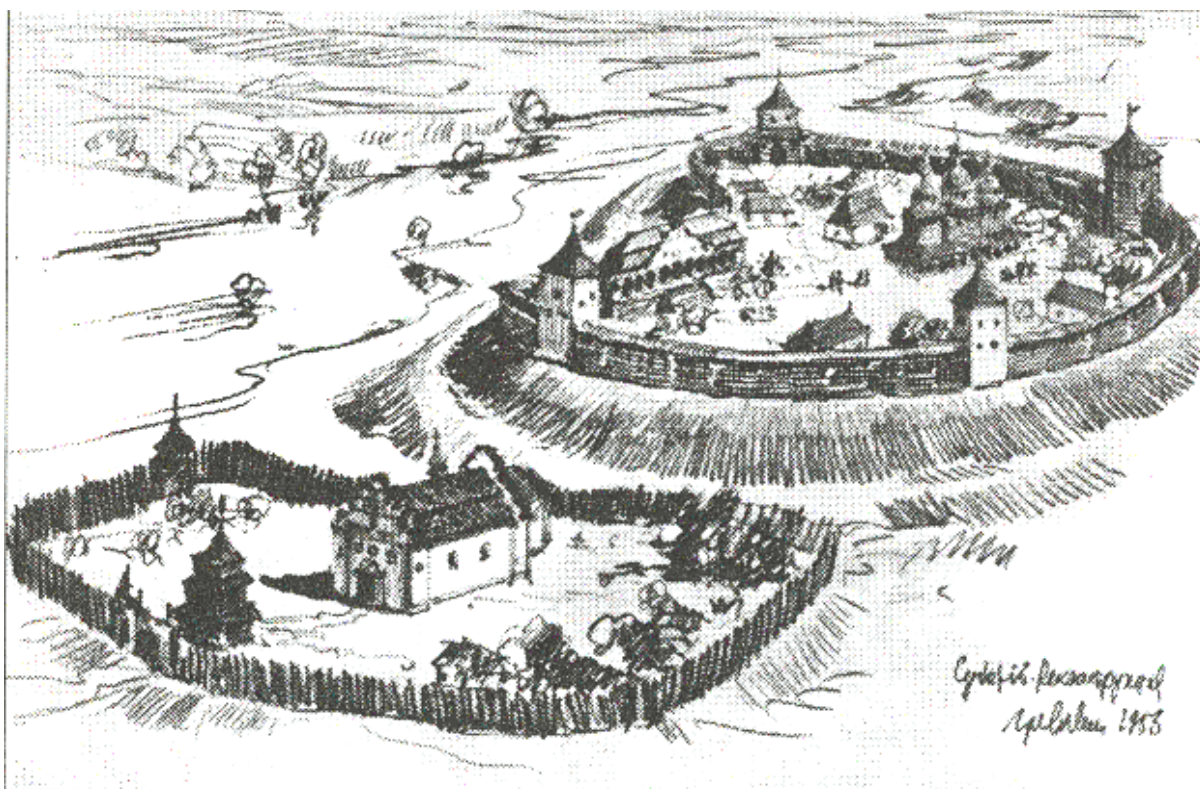
Пізніше Михайло Хмельницький дослужився вищої посади – він став підстаростою. Це була досить висока посада, бо при відсутності старости, а староста, як правило, рідко перебував у своїй окрузі, – підстароста був управителем замку і всього староства, очолював суд, командував військом, організовував старостинське господарство, що давало йому значні прибутки і посилювало вплив серед шляхти. Займаючи таке становище, Михайло Хмельницький став заможною людиною, придбав собі хутір Суботів під Чигирином, заклав там пасіку, збудував млини, а пізніше навіть осадив там власну “слободу”. В Суботіві збудував своїм коштом тризрубну трибаневу дерев’яну Михайлівську церкву в кращих народних традиціях. Як оповідають літні суботяни, церкву було споруджено з дубових брусів, і вона проіснувала до 30-х рр. XX ст., коли в ній спочатку потрошили різьблений з липи іконостас і влаштували сільський клуб, а пізніше і саму церкву розтягли на дрова. Михайло Хмельницький збудував також Новоселиці (зараз це село Новоселиця) – сільце з “підданими”.

Суботів, де проживав Михайло Хмельницький, був в ті часи одним з найбільших осередків Запорізького війська. Це ж повторюють також пізніші козацькі літописці, але підтвердження цього в документах не знаходимо.

У 1620 р. Михайло Хмельницький взяв участь у поході гетьмана Жолкевського на Молдавію як старшина загону охочих стрільців з Чигиринщини. У цьому війську разом з батьком був і його син Богдан.

Трагізм цього походу для родини Хмельницьких полягав у тому, що Михайло Хмельницький трагічно загинув, а майбутній гетьман України Богдан Хмельницький потрапив до турецького полону.

СУБОТІВ В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Суботів в часи Богдана Хмельницького.
Реконструкція Г. Логвина. 1953 р.

СУБОТІВ ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ

Безперечно, найбільш значущими з-поміж пам'яток археології Суботова є пам'ятки XVII ст., пов'язані з життям і діяльністю однієї з видатних особистостей світової історії Богдана Хмельницького: Замчище – місце садиби гетьмана та церква Святого Пророка Іллі – родова усипальниця Хмельницьких.

Дослідженням саме цих пам'яток колишньої приміської резиденції гетьмана присвятили свої напрацювання чимало видатних дослідників XIX-XX ст. З часом не зменшується притягальна сила історичного минулого Суботова – досліджувати його старожитності прагнуть як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Тут ще чекає на дослідників широке поле діяльності: адже Суботів разом з Чигирином перебував в самому епіцентрі державотворчих процесів середини XVII ст.

Замчище – місце садиби Хмельницьких.

За літописними джерелами, навесні 1664 р. за наказом Стефана Чарнецького спалено містечка Суботів і Бужин. Очевидно, тоді було спустошено й суботівський маєток Богдана Хмельницького. Добре укріплений замок, започаткований чигиринським підстаростою Михайлом Хмельницьким на початку XVII ст., розбудований впродовж 1622-1657 рр. його сином Богданом, перетворився на руїни.

Суботівські укріплення, облаштовані на місі, площею близько 3 га, добре захищеному природними чинниками: болотами та крутими схилами ярів з півночі, заходу і сходу, були підсилені двома рядами валів, що мали дерев'яні стіни з трьома дерев'яними та однією кам'яною вежею і глибоким ровом з перекинутим через нього містком. Поряд з палацом гетьмана розміщувалися будинки козацької старшини. Зі скупих свідчень сучасників гетьмана, які дійшли до наших днів, укріплення маєтку Хмельницького в Суботіві були максимально пристосовані до потреб часу. Така побудова настійливо диктувалась реаліями XVII ст.: поряд проходив Чорний шлях. В укріпленнях можна було оборонятись і від польських військ.

Окрім того, на середину XVII ст. укріплення замку набули ще однієї, дещо специфічної функції – представницької. Вони повинні були викликати у іноземних послів і гостей повагу до господаря - гетьмана України, а відтак і до всієї держави.

За браком історичних джерел, доля садиби гетьмана наступних 150 років наразі залишається невідомою. Напевно, подальшу руйнацію суботівських укріплень продовжили здебільшого природні фактори.

Перші і найбільш ґрунтовні студії суботівських укріплень припадають на 1953 р., коли експедицією Інституту історії і теорії архітектури УРСР, очолюваною Г. Логвином було проведено комплексні дослідження на місці садиби гетьмана.

Основними завданнями експедиції було з'ясування місця розташування гетьманського палацу та споруд оборонного і господарського призначення.

Насамперед, для встановлення місця, де знаходився будинок, було закладено зондаж. Він дав можливість виявити кам'яні мури товщиною близько двох метрів, за характером кладки подібні до мурів Іллінської церкви. Викладено їх на вапняковому розчині з ламаного каменя-пісковика. Попри окремі неточності, результати роботи даної експедиції зробили відчутний поштовх в невеликі розміри приміщення, про яке йде мова, говорять про те, що воно не могло бути будинком Богдана Хмельницького або його батька. Такі розміри більш характерні для оборонних веж та невеликих комор. Малюнок Т. Шевченка зображує рештки стін значної висоти, в західній стіні є дві ніші. Ці ніші відкриті згаданою експедицією. Отже, немає сумніву в тому, що експедиція відкрила не гетьманський палац, а оборонну вежу. Про таке призначення споруди свідчить і товщина стін. Як висококваліфікований архітектор, Г.Логвин виконав малюнки розкопаних експедицією підмурків оборонної вежі. Хоча дослідникам не пощастило виявити ні залишків будинку гетьмана, ні визначити його місця розташування, проте одним з вагомих досягнень даної експедиції, окрім виявлення підмурків вежі, стала можливість створення реконструкції оборонних укріплень Суботова. Виконано реконструкції на основі свідчень сучасників Б. Хмельницького, з врахуванням специфіки

фортифікаційних споруд порубіжних земель XVII ст., особливостей рельєфу даної місцевості з опором на результати розкопок. На сьогодні реконструкції Г. Логвина є по суті хрестоматійними зображеннями оборонних споруд садиби гетьмана, хоча і вони викликають окремі запитання. Зокрема, слід вказати, що Г. Логвин помилково вважав, що дерев'яна церква в ім'я Святого Архистратига Михаїла знаходилася поблизу гетьманського палацу. Між тим, достеменно відомо, що впродовж свого 300-річного існування стояла вона на так званому Козацькому майдані в центральній частині Суботова. Оформлені в 1954 р. Г. Логвином в історико-архітектурний нарис "Чигирин. Суботів", вони до сьогодні є актуальним і достатньо змістовним висвітленням історії Чигиринщини періоду козаччини.

Справу, розпочату Г. Логвином, було продовжено в 1970-1971 рр. експедицією Інституту археології України під керівництвом Р. Юри та П. Горішнього.

С. Кілессо було виконано архітектурну реконструкцію в'їзної башти замку Хмельницького (1973 р.) та макет-реконструкцію палацу Б. Хмельницького в Суботові (1977 р.), які мали бути спорудженими на замчищі в процесі підготовки до святкування 400-річного ювілею гетьмана. Проте за браком коштів даним проектам не судилося бути втіленими в життя.

Принципово новий етап в дослідженні суботівських укріплень розпочався зі створенням в 1989 році Чигиринського державного історико-культурного заповідника.

Протягом 1990-1993 рр. дослідження на садибі були проведені Чигиринською експедицією Інституту археології під керівництвом П. А. Горішнього. Розкопки на Замчищі продовжив Суботівський археологічний загін, очолюваний відомим археологом М. Кучерою, що входив до складу даної експедиції.

Постійну консультацію на місці роботи експедиції надавав архітектор С. Кілессо. Розкопками попередніх років було охоплено в основному, західну частину замчища. З об'єктів, які належали до садиби Хмельницького, цього разу було відкрито фундамент в'їзної брами розміром 7 x 7 м в південній частині колишнього фундаменту житлової споруди. Призначення її остаточно не з'ясовано, але цілком вірогідно, що вона належала до палацу Богдана Хмельницького – його центральної житлової споруди, що знаходилася на західному краю Замчища і мала розміри 9 x 11 м. У південній частині садиби виявлено ями трьох господарських споруд типу погребів площею 12-15 кв. м. Отже, даною експедицією суттєво розширено поле досліджень 50-х- 70-х рр. XX ст. Виявлено цікаві об'єкти, очевидно, оборонного призначення. Однак, попри всі старання науковців, археологічними дослідженнями 1970- 1992 рр. вивчено лише 5% території замчища, що не дозволяє відтворити достовірної картини системи укріплень замку Хмельницьких.

Згідно Генерального плану розвитку НІКЗ "Чигирин", затвердженого в 2001 р., на місці садиби гетьмана передбачається проведення подальших археологічних розкопок. Планується позначення лінії укріплень на поверхні засобами благоустрою, збереження специфічних особливостей ландшафту та відновлення елементів історичного ландшафту.

Відрядно, що 2005 р. розпочато роботи зі спорудження музейного павільйону, що забезпечить надійну консервацію автентичних залишків підмурків вежі-каменяниці. У внутрішній частині павільйону передбачено облаштування археологічної експозиції, що відобразатиме минуле родового маєтку Хмельницьких.

Роботи по збереженню та відтворенню історичного ландшафту потребують подальших археографічно-археологічних студій та значних капіталовкладень.

Церква і ім'я Святого Пророка Іллі.

Якщо від укріплень XVII ст. в Чигирині залишилися лише рештки рову та валу і фундаменти башт та споруд, то в Суботові цілком збереглася визначна архітектурна пам'ятка - Іллінська церква. На жаль, поки що не виявлено літописних даних про точний рік побудови та саме спорудження храму. З непрямих свідчень Самійла Величка, Григорія Грабянки можна зробити висновок, що церква будувалася як домовий храм сім'ї Хмельницьких впродовж 1651-1653 р.р. навпроти гетьманського палацу з його південно-західної частини. Якщо взяти до уваги більшість відомостей про Іллінську церкву, можна твердити, що Б. Хмельницький був справді похований у єдиній кам'яній церкві Суботова – Іллінській.

За традиціями православної церкви, як фундатора храму, гетьмана було поховано праворуч від вівтаря, біля південної стіни споруди.

Невідомо, чи домовина гетьмана залишилася на місці поховання. У "Чернігівському літописі" XVIII ст. було вміщено відомості, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького тіла Богдана і його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини. Але ця вістка ніде більше не підтверджується, а тому не вважається достовірною.

Вперше з часу спустошення Суботова С.Чарнецьким церква Святого Пророка Іллі згадується у візитації за 1741 р. як дуже бідна, однак, як прихідська для половини жителів села.

За браком документальних джерел, на жаль, поки що випадає з поля зору значний відрізок історії церкви.

Відомо, що в XIX ст. приміщення храму двічі реставрували, проте наукові дослідження не проводилися.

Зі зміною державного устрою розпочинається новий, далекий від ідеального період, дослідження історії церкви.

Безперечно, найбільш інтригуючим для всіх без виключення дослідників було і залишається з'ясування таємниці поховання гетьмана.

В листопаді 1921 р. археологом Гнатом Яковичем Стеллецьким були проведені археологічні дослідження в приміщенні церкви та на прилеглий до неї території. Метою цих досліджень було виявлення останків Богдана Хмельницького. Однак, під час досліджень Г.Стеллецький обмежився лише тим, що зняв шар штукатурки з тієї частини південної стіни, де висіла табличка з написом, що тут поховано Богдана Хмельницького, і праворуч від того місця, де, за легендою, знаходилися двері, які вели в підземну кімнату церкви, в якій, мовляв, і поховано гетьмана. Першими науково обгрунтованими дослідженнями споруди слід вважати історико-архітектурні студії експедиції Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР на чолі з Г. Логвином, що проводилися в комплексі з розкопками на місці садиби Хмельницьких. Незважаючи на досить обмежені кошти, експедиція провела розвідкові розкопки.

Вдало використавши напрацювання попередніх дослідників, вчений дав характеристику Іллінській церкві як культовій і водночас оборонній споруді, що відповідала вимогам свого часу. Попри ґрунтовній архітектурній характеристиці споруди, детальні розкопки в приміщенні храму не проводилися, і дослідження не дали відповіді, де знаходяться останки Б.Хмельницького.

Наступні дослідження припадають на 1969-1973 рр. Експедицію Інституту археології АН УРСР очолювали Р. Юра, М. Кучера, П. Горішній. Під час цих досліджень було ретельно досліджено вівтарну частину церкви та місце поховання Богдана Хмельницького. Але виявилось, що домовини гетьмана тут немає.

У західній частині розкопу розчищено частину плити чи великого каменю, можливо, покладеного зверху поховальної ями. У західній частині, на глибині 1,7 м, біля фундаменту знайдено частину обгорілої дубової дошки розміром 0,5 x 0,12 м, можливо, з дерев'яної домовини. Тут знайдено невеликий шматочок майже зітлілої тканини, а в проломі фундаменту – людське ребро. На глибині 2 м розчищені контури, а потім яма, яка за розмірами 0,7 м x 2,2 м засвідчувала, що тут знаходилося поховання, яке пізніше було пограбоване і викинуте.

У фундаменті є два проломи, через які, на думку археологів, в церкву проникли грабіжники і, ймовірно, через них було витягнуто нагору домовину, про що й свідчать знахідки у проломі. Поблизу північної стіни та біля входу знайдено три чоловічих поховання у дерев'яних домовинах.

На одному з кістяків збереглися залишки шовкового пояса, що датує це поховання XVII ст. Можна лише висловити припущення, що виявлені поховання належать членам родини гетьмана або представникам козацької старшини. Зі створенням 1989 р. Чигиринського державного історико-культурного заповідника Іллінську церкву як видатну пам'ятку історії та культури взято на його баланс з правом використання храму місцевою релігійною громадою для здійснення богослужінь. Великі за обсягом реставраційні роботи виконано в 1993-1995 рр. до 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького. Зокрема, повністю замінено покрівлю храму, потиньковано й побілено стіни. За проектом С. Кілессо встановлено новий іконостас, який завдяки спонсорській допомозі Укртелекому оздоблено в 1998 р. У 2000 р. стіни церкви було покрито стійкою фінською мастикою.

Надалі, згідно з концепцією відтворення й музеєфікації пам'яток Суботова, планується продовження реставрації храму, проведення комплексних археологічних досліджень, виявлення й вивчення архівних джерел.

2 серпня 2003 р. церква в ім'я Святого Пророка Іллі відзначила свій 350-річний ювілей. Її історію зберігали і примножували люди різних суспільних категорій, про яких ми повинні пам'ятати.

Безперечно, особливе місце в історії України належить Чигиринщині. Волею долі цьому придніпровському краю судилося стати колискою українського козацтва і національно-визвольної боротьби. Саме в Чигирині, в Суботові зароджувалися і набирали обертів державотворчі процеси доби Богдана Хмельницького. Недарма Чигиринщина вважається символом боротьби за волю, незалежність, демократію. На жаль, протягом тривалого часу

особлива роль краю в історії держави штучно замовчувалася, спотворювалася, а якщо і висвітлювалася, то упереджено, вибірково. Особливо гостро відчувається потреба в комплексному всебічно обґрунтованому дослідженні історичного минулого краю. Безперечно, дослідниками попередніх поколінь закладено стійке підґрунтя для подальших студій пам'яток Чигиринщини. Однак, як уже зазначалося, зробити необхідно ще більше. На часі не лише виявлення нових археологічних об'єктів та їх дослідження, а й обов'язкове збереження, реконструювання.

Прикметно, що саме тепер – в період розбудови незалежної української держави, підсилюється інтерес до минулого Чигиринського краю, що, безперечно, сприятиме відродженню батьківщини її першого будівничого.

ГНЕНИЙ ДЕНИС

учень VIII кл. Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.

ВЕРСІЇ ЩОДО МІСЦЯ НАРОДЖЕННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В історії нашої держави постать Б. Хмельницького невід'ємна від найсвятіших прагнень українського народу до волі, щастя, справедливості. Саме з Богданом Хмельницьким пов'язане становлення Української козацької держави у середині XVII ст.

Здавалось би, вітчизняна історична наука дослідила всі аспекти життя і діяльності великого державотворця. Проте незважаючи на чималу кількість наукової та історичної літератури про Б. Хмельницького, у сучасних дослідників все ж залишається ряд питань, і особливо вони стосуються біографії гетьмана. Одне з них – де ж саме народився Б. Хмельницький?

На сьогодні серед науковців не існує одностайної ствердної думки про місце появи на світ Богдана. Проте існує багато версій, гіпотез, припущень щодо цього.

Стосовно часу народження, то майже всі дослідники життєвого шляху Богдана Хмельницького одностайні в тому, що це найвірогідніше 1595 р. Чому саме цей рік? Тому що як таких, писемних пам'яток цього часу, в яких би фіксувались місце і час народження гетьмана, не відомо. Відомий лише лист венеціанського посланника Сагредо до від 1649 р., в якому зазначалося, що Хмельницький мав тоді близько 54 років. Тому і відштовхувались від цього джерела, встановлюючи точну дату народження гетьмана.

Не викликає сумнівів з'ясований відомим дослідником О. Максимовичем день народження гетьмана – 27 грудня (день Теодора Начертаного) Адже хлопці народжені у цей день, одержували ім'я Богдана (від народної форми церковного імені Теодор).

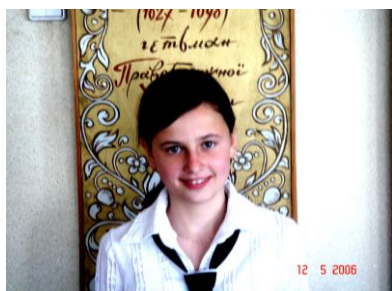
Де саме народився Хмельницький встановити не вдалось, що породило чималу кількість гіпотез та припущень. Павло Алепський, син антіохіського патріарха Макарія, проїжджаючи через Черкаси, відзначав, що гетьман народився саме у цьому місці, мати його була козачкою, отже є підстави стверджувати, що це сталося на Наддніпрянщині. Проте на сьогодні не відомо про існування жодних документальних даних про зв'язки М. Хмельницького з містом Черкаси. А тому ця версія сама собою відпадає.

Версію про народження Богдана у місті Жовкві досить активно нині пропагують науковці Львівщини. Але і вона не має переконливості і є сумнівним припущенням. Історик із міста Жовкви С. Баронч свого часу висловив думку, що М. Хмельницький переїхав на службу до Даниловича у 1605 р. З того, що М. Хмельницький жив у Жовкві до 1605 р. було зроблено висновок, що Богдан народився у Жовкві. Але свого Коховський, зазначив, що батько майбутнього гетьмана переселився до Чигирини тоді, коли Данилович став чигиринським старостою, тобто в 90-х рр. XVI ст., і що одружився там з козачкою. Отже, здогад про Жовкву, як місце народження гетьмана можна відкинути.

Але найбільш реалістичною є та версія, що майбутній державотворець народився в Чигирині. За даними Коховського, батько Б. Хмельницького Михайло Хмельницький переселився до Чигирини тоді, коли Яну Даниловичу було надано Чигиринське староство (між 1592 – 1594 рр.) Логічно припустити якщо ж Богдан народився у 1595 р. то місцем народження його мав бути Чигирин.

Прибувши на Чигиринщину, Михайло Хмельницький служив спочатку осадчим, тобто засновником нових поселень, потім дослужився до підстарости в Чигирині і там розгорнув активну господарську діяльність. Через деякий час за старанну службу, Я. Данилович виділяє М. Хмельницькому пушу на правому березі річки Тясмин. Незабаром М. Хмельницький тут засновує власний хутір (слободу) Суботів, де й і проживала сім'я Хмельницьких.

Тому сьогодні провідні історики України В.А. Смолій та В.С. Степанков, проаналізувавши численні історичні факти, називають найвірогіднішим місцем народження гетьмана Б. Хмельницького хутір Суботів. Я також погоджуюсь та підтримую саме цю версію, яка, на мою думку, є найвірогіднішою.

БЕНДА ВІТАЛІЯ

учениця VI кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.

ПОХОВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ЦЕРКВІ СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ: ІСТОРІЯ, ЛЕГЕНДИ, РЕАЛІЇ

Знаходимо згадки про Іллінську церкву у зв'язку із смертю Богдана Хмельницького, адже храм будувався, як родинна церква-усипальниця Хмельницьких. Це підтверджується тим, що по смерті прах Б. Хмельницького перевезено в с.Суботів і поховано Іллінській церкві. Літописець С. Величко стверджує, що гетьман помер 27 липня в Чигирині, а похорон відбувся аж 23 серпня в Суботові: “Лазар Баранович, архієпископ Чернігівський взяв з великою публікою і церемонією тіло Хмельницького і, перенісши в його маєтність, в Суботів, поховав оное в церкві камяній, його ж Хмельницького коштом розданій”.

Літопис Г. Грабянки підтверджує це: в ньому сказано, що “всі на погреб його (Б. Хмельницького) сошедшиєся генерали і полковники, старшина їх і чернь з превеликим плачем і жалістю купно ж і військовим обрядом поправадшиє з Чигирина в Суботів і там в церкві камяній, від самого ж иногда созданої, в недільний день перед Семеном погребли”.

Нарешті, і в літописі Самовидця зазначено, що Б.Хмельницький був похований в Суботові, в ринковій церкві. Ймовірно, Самовидець ринковою називає саме Іллінську церкву. Підтверджується це припущення тим, що в деяких історичних матеріалах згадується, що за Іллінською церквою був ринок. Якщо взяти до уваги більшість відомостей про Іллінську церкву, можна твердити, що Б.Хмельницький був справді похований у єдиній камяній церкві Суботова – Іллінській.

За традиціями православної церкви, як фундатора храму, гетьмана було поховано праворуч від вівтаря, біля південної стіни споруди.

У народній думі оспівується поховання Хмельницького за старим козацьким звичаєм:

*Тоді ж козаки штиками суходіл копали,
Шликами землю виносили,
Хмельницького похоронили;
Із різних тещаль подзвонили,
По Хмельницькому похорон счинили.*

До 1664 р. останки Хмельницького, очевидно, знаходилися в даній церкві. 1664 р. за всіма ознаками, був останнім роком існування замку в Суботові, та, напевно, й інших укріплень. Україна переживала надзвичайно тяжкий і кривавий період Руїни. Загін Стефана Чернецького, здобувши замок, спалив його. Про активну оборону залоги свідчать знахідки ядер різних калібрів навколо замку, сокира із зарубками. Ймовірно, що оборонців було небагато, і противник, маючи перевагу в силі, здобув укріплення.

Тоді ж зникають останки гетьмана з Іллінської церкви. Де вони нині – одна з численних загадок історії України. З приводу цього існують лише припущення, перекази, легенди. Достовірних даних поки що не виявлено. У Чернігівському літописі XVIII ст. було вміщено відомості, що 1664 р. за наказом Стефана Чернецького тіла Богдана і його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини. Але вістка не підтверджується документально і не вважається достовірною.

Народна легенда говорить, що останки гетьмана були спалені, порох заряджений до гармати і пострілом розвіяний над Суботовом, що й сліду не залишилось.

Побутує подібна до попередньої версія, лише з тією різницею, що останки Хмельницьких було віддано на поталу суботівським собакам, котра сама себе заперечує: адже останки Богдана пролежали в землі протягом 7 років, а Тимоша – 11. Передостання версія теж не має під собою міцного підґрунтя. З погляду на хвальковиту вдачу польських магнатів, якби дійсно був вчинений подібний акт вандалізму, про це б роздзвонили б на весь світ. Але поки що підтверджень цьому не

знайдено в жодному з досліджених приватних архівів польських магнатів. Не виявлено подібного донесення й польському королю. Очевидно, це не що інше, як чергова фальсифікація.

А ось ще одна дуже цікава версія: Професор Гнат Якович Стеллецький обрав досить оригінальний шлях для своїх досліджень: за історичне підґрунтя подальших наукових студій взяв легенди і перекази, записані суботівським священником Марком Грушевським на межі XIX-XX ст. і вміщені в літописі Михайлівської церкви.

Причому основний акцент було зроблено на переказі, де розповідалося, що Богдана Хмельницького було поховано не в Іллінській церкві, як досі вважалося, а в дерев'яній Михайлівській. А під одним із кам'яних хрестів, що побіля Іллінської церкви, начебто було поховано іншого небіжчика-так званого “підміненого Богдана” з метою ввести в оману поляків, щоб ті не змогли поглумитись у майбутньому над останками гетьмана. З невідомих нам причин, знехтувавши загальновідомими на той час згадками про поховання Богдана Хмельницького, досить детально описаними в літописах Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки, а також інформацією з досить ґрунтовних праць авторитетних дослідників і вчених Л. Похилевича, П. Куліша, М. Аркаса, М. Грушевського та інших не ознайомившись з матеріалами Київського археологічного товариства, Г. Стеллецький свідомо спрямував свої дослідження в бік підтвердження незаперечної істинності версії поховання гетьмана, зафіксованої в літописі Михайлівської церкви.

Насамперед, професор повідомив, що ним було знято шар штукатурки тієї частини південної стіни церкви, де висіла табличка і “праворуч від того місця, де легенда вказувала двері, які вели в підземну кімнату церкви, в якій, мовляв, і поховано Богдана”. Проводячи з невідомо яких міркувань розкопки не під підлогою, а лише знявши шар штукатурки із стіни, Стеллецький зробив висновок, що тут поховання гетьмана ніколи не було, та й не могло бути. Більше того, одними лише висновками з приводу досліджуваного об'єкта професор не обмежився. Гнат Якович наділив себе повноваженнями знати табличку зі стіни Іллінської церкви як таку, що не відповідає історичній правді і є “актом історичної спекуляції” з боку о. Романа Орловського, який, за версією археолога, прибив її “років 40 тому без жодного попереднього наукового дослідження з метою за всякий спосіб підняти шанси підвищити інтерес до своєї церкви” з подальшою передачею зазначеної таблички до Київського археологічного музею.

КУКСА ЮЛІЯ

учениця VI кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.

ПАМ'ЯТКИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ КРАЮ В МИСТЕЦЬКИХ ТВОРАХ ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА

Старожитності Чигиринського краю здавна приваблювали істориків, письменників, художників – людей прогресивних поглядів, не байдужих до славної минувшини краю.

Особливо плідними були результати відвідин Чигиринщини Тарасом Григоровичем Шевченком. Короткочасне перебування митця в краї в вересні 1843 р. досить мало досліджене, проте наявні відомості дозволяють зробити висновок, що цього разу поет побував в Суботіві і в Чигирині. Не виключено, що Тарас Шевченко встиг замалювати їх загальний вигляд. Принаймні 1844 р. в проспекті, надрукованому на зворотному боці

“Живописної України”, художник обіцяв передплатникам у 1845 році види Чигирини і Суботова.

На жаль, малюнки, виконані Шевченком у 1843 р., до нас не дійшли. В альбомі 1839-1843 рр. їх немає. Отже, не виключено, що міг існувати ще один альбом з малюнками, виконаними Шевченком в Суботіві та Чигирині.

В вересні 1845 р. Археографічною комісією Т. Шевченка відряджено на Чигиринщину для змалювання пам'яток старовини. Прикметно, що це була перша експедиція як для новоствореного товариства, так і для Т. Шевченка – позаштатного художника товариства. Зважаючи на вплив результатів даної експедиції на висвітлення досліджуваної нами проблеми, вважаємо доцільним більш детально зупинитися на них. Враження, отримані під час першої подорожі на Чигиринщину, значно підсилені наступними відвідинами, вилилися в цикл художніх творів, котрі мають пізнавально-історичну цінність дотепер. Більше того, в міру суспільно-політичних обставин, що склалися з часом навколо окремих пам'яток, роботи Т. Шевченка стали єдиним взірцем для їх

Богданова церква в Суботіві.
Малюнок Тараса Шевченка. 1845 р.

Хмельницького в Суботіві”, “Богданова церква в Суботіві” та сепій “Чигринський дівочий монастир”, “Кам’яні хрести в Суботіві”.

За короткий термін Т.Шевченко зумів зобразити куточки краю, які, очевидно, найбільше його вразили. Як вважають фахівці, один такий малюнок випускник Академії мистецтв міг виконати за півгодини. Не беремося судити, як було насправді, однак, впевнено можна стверджувати, що всі роботи з’явилися на світ під впливом великого натхнення. І свідченням цьому є не лише прояви високого професіоналізму при виконанні малюнків. Логічним видається припущення, що на акварелі “Богданові руїни в Суботіві” на краю схилу в ледь помітній постаті, що ніби зливається з тлом хмарного неба, митець зобразив себе. На користь цієї версії виступає і сама статура чоловіка, і його одяг; та й в руках, напевно, він тримає, аркуш паперу і олівець...

Візит Т.Шевченка до Суботова був більш, ніж своєчасним. Адже йому поталанило замалювати залишки оборонних споруд незадовго до їх знищення. Контури Іллінської церкви, що бовваніють на задньому плані акварелі, дали змогу дослідникам визначити в майбутньому точне місце розташування однієї із споруд укріплень.

Згадуваний малюнок Т.Шевченка “Будинок Хмельницького в Суботіві”, на жаль, поки що не віднайдено, і він вважається втраченим. У примітці до містерії “Великий льох” поет зазначає, що в Суботіві на тому місці, де стояли палати Хмельницького, була клуня козака Антона Яременка. Т.Шевченко був знайомий з родиною Яременків, можливо, навіть зупинявся в їх господі.

Особливо вразив поета вигляд Іллінської церкви, що зяяла вибитими шибками вікон, похилений хрест аж ніяк не вписувався в колишню славу не так давно могутньої оборонної споруди.

Малюнок “Богданова церква в Суботіві” справляє доволі гнітюче враження. Дерев’яні конструкції церкви, очевидно, зогнили, а склепіння дало поперечні тріщини. Прилегла територія поросла високою травою та бур’янами. Помітно, що в цей час церква взагалі не діяла – ледь помітно стежку, котра веде до дверей храму. Безлюдним видається простір, що видніється за спорудою. Та й не дивно. Адже на час візиту митця усипальниця гетьмана вже три десятиліття була приписною до Михайлівської прихідської цвинтарною церквою, конче потребувала реставрації.

Т.Г.Шевченко опоетизував історію Чигиринщини. З-поміж його поезій чигиринського циклу особливо вражать рядки, присвячені Богдановій церкві.

*Стоїть в селі Суботіві
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;*

реставрації (Свято-Троїцька церква – акварель “Мотрин монастир”), а то й рідкісною згадкою про їх існування (акварель “Богданові руїни в Суботіві”).

На думку більшості біографів, Т.Шевченко і під час свого другого візиту до Чигирин, Суботова та Холодного Яру не мав змоги зупинитися тут надовго. На перешкоді був надзвичайно напружений ритм даного періоду його життя. Проте це не завадило появі з-під пензля художника, окрім згадуваних нами, інших неперевершених акварелей: “Чигрин з Суботівського шляху”, “Будинок

Богданові руїни в Суботіві.
Малюнок Тараса Шевченка. 1845 р.

Москалики, що заздріли,
 То все очухрали.
 Могили вже розривають
 Та грошей шукають,
 Льохи твої розкопують
 Та тебе ж і лають,
 Що й за труди не находять!
 Отак-то, Богдане!
 Занапастив еси вбогу
 Сироту Україну!
 За те ж тобі така й дяка.
 Церков -домовину
 Нема кому полагодить!!
 На тій Україні,
 На тій самій, що з тобою
 Ляха задавила,
 Байстрюки Єкатерины
 Сараною сіли.
 Отаке-то, Зіновію,-
 Олексійв друже!
 Ти все оддав приятелям.
 А їм і байдуже.
 Кажуть, бачиш, що все то те.
 Таки й було наше,
 Що вони тільки наймали
 Татарам на пашу
 Та полякам... Може, й справді!
 Нехай і так буде!
 Так сміються ж з України
 Стороннії люди!
 Не смієтесь, чужі люде!
 Церков -домовина
 Розвалиться ... і з-під неї
 Встане Україна.
 І розвіє тьму неволі,
 Світ правди засвітить,
 І помоляться на волі
 Невольничі діти !..

Як бачимо, слова поета стали пророчими, не втрачають своєї актуальності дотепер.

Відвідини Т.Г. Шевченка нашого краю не залишили байдужими мешканців Чигиринщини. Адже проходили вони серед оточення простих селян – нащадків звияжних козаків і гайдамаків. Митець виконував багато замальовок навколишніх краєвидів, портрети селян, які відразу ж роздаровував. Існують перекази, що в холоднорських селах ще під час німецької окупації 1941–1943 рр. в багатьох оселях зберігалися малюнки, виконані рукою Т. Шевченка. Проте більшість їх загинула під час каральних акцій загарбників.

До цього часу трепетно зберігаються в родині Марії Федорівни Щербини-Лютенко з Чигирини (1927 р.н.) родинні перекази про спілкування з Т. Шевченком. Адже з їхнього двору було виконано малюнок “Чигирин з Суботівського шляху”.

Відрадно, що перебування Т. Шевченка в нашому краї не залишило байдужим і місцевих художників, знайшло відображення в їх творчості. Особливо приємно, що окремі з цих картин прикрашають нашу школу і постійно нагадують про візити Т. Шевченка до Суботова, спонукають глибше вивчати його мистецько-поетичний спадок.

ВИДАТНІ ПОСТАТІ СЕЛА СУБОТОВА

Гетьман Богдан Хмельницький.
Картина народного художника України
Данила Нарбути. 1990 р.

МЕЛЬНИК РУСЛАН

учень XI кл. Суботівської загальноосвітньої
школи I-III ст.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – НАШ ЗЕМЛЯК

Богданові Хмельницькому

Спливли у далеч стомлені віки,
та з перших днів козацтва, й до сьогодні
Звитяжці України – козаки –
- живуть у світлій пам'яті народній.
І ти, Богдане – батьку, серед них
Підносишся, як витязь над віками .
І йдеш до нас космічних і земних,
літописів пожовклих сторінками,
де недововність та далекий час
зробили безліч вікон спілуватих.
Через які і геній наш Тарас,
Не зміг тебе добряче розпізнати.
Бо в них весь час історії творці
Вставляли шиби необхідні владі.
Змінилась влада – й знову камінці
Летять у вікна не на користь правді.
А так, Богдане, хочеться мені
Знайти коня прудкого, осідлати
І вихрем полетіти у ті дні,
Коли козацькі плавилась гармати
Й ламались в битвах списи і шаблі.
За волю України дорогої,
Коли полки з тобою на чолі
Не знали рівних з ворогом в двобої.
І в Переяслав я б коня погнав,
Де відбулась колись велика рада
І достеменно б від людей узнав,
Що сталось там: патріотизм чи зрада...
А після б ми зустрілись віч – на – віч,
Як земляки та люди різноріччя,
Поговорили б, і крізь втому сторіч про тебе
Правду у своє сторіччя привіз би я ...
Хоч прагнення моє не збудеться,
Та всім єством людини
Я впевнений, що ти, Богдане, є
Одним з синів найкращих України!

Микола Тишнюк.

Я знаю, що нездійсненою є мрія зустрітися віч-на-віч із велетнем історії нашої держави періоду Української національної революції середини XVII ст. Все ж непереборне бажання більше знати про Богдана Хмельницького як гетьмана, державотворця, полководця і дипломата – покликало зробити історичну розвідку в глибину століть. І мабуть, я не помилюся коли скажу наступне. Нам мало відомо історичних постатей, про яких було б написано таку величезну кількість наукових статей і документальних публікацій, спогадів і художніх творів, історичних пісень і дум, легенд і переказів. Про Богдана Хмельницького написано романи, оповідання, драми, його постать зображена у скульптурних та художніх творах, йому присвячено кінострічки.

Українська держава Богдана Хмельницького викликала захоплення численних його сучасників – дипломатів, мандрівників, літописців.

Італієць Альберто Віміна, який особисто бачив гетьмана у 1656 р. й неодноразово розмовляв з ним, у своїх спогадах пише про український народ у період його найвищого злету – в часи Хмельниччини.

А сирійський архідиякон Павло Алеппський, описуючи свої враження від Хмельницького, виголошує: “Так ось він, Хмель, якого слава і ім'я рознесли по всьому світу”. Польський історик Людвік Кубаль, котрий присвятив багато років дослідженню життя і діяльності Богдана Хмельницького, порівнював українського гетьмана з його сучасником – вождем англійської

буржуазної революції середини XVII ст. – Олівером Кромвелем, відзначаючи при цьому, що Хмельницький був “людиною з кожного боку надзвичайних вимірів, він переростав талановитих людей настільки, що переступав межі збагненого”.

Автор “Історії Русів” писав про Богдана Хмельницького так: “... таких людей судба Божья веками только производит человечеству, для наречетих намерений и устроений.

Он при превосходном своем разуме был весьма добродушным и справедливым, в делах государственных совершенный политик, а войне неустрашимый и предприимчивый вождь ... Отечество свое и народ так любил что покоем своим, здоровьем и самою жизнью всегда ему жертвововал без малейшова раптания, словом сказать был совершенный в народе верховный начальник, а в войске беспремерный вождь”.

Вчитуючись в слова в яких дається висока оцінка діяльності Богдана Хмельницького, проймаюся гордістю від того, що живу на землі, що народила людину такої нескореності, мужності і глибинної любові до свого народу. І приходжу до усвідомлення: я повинен жити так, щоб вписати і свою сторінку у літопис нашого краю.

Сьогодні ж, працюючи над даною роботою, я хочу доторкнутися до витоків славного гетьмана, дізнатися хто він, якого кореня роду, де народився, де вчився, який був його шлях сходження до слави та визнання.

Опрацьовуючи наукові статті і розвідки я дізнався, що майбутній гетьман походить із сім’ї дрібного шляхтича, народився Хмельницький 27 грудня близько 1595 р., однак точне місце народження не встановлено, та все ж незважаючи на дискусії, що до цього, найвірогідніше, що на Чигиринщині, а саме в Суботові – в родовому маєтку Хмельницьких. Батько його – Михайло Хмельницький служив у магнатів осадником, тобто засновником нових поселень. Коли отримав посаду Чигиринського підстарости, заснував хутір (слободу) Суботів. Мати Богдана була козацького роду, з Переяслава, а отже і син, з дитинства спостерігаючи гноблення і страждання, невизнання населенням панської влади, вбирав в себе вільний дух козацтва. А Чигиринщина, як і вся Україна, потопала в сльозах, бо терпіла і від війн, і від повстань, пожарищ, голоду, і від постійних набігів татарських орд.

А козаки ж були єдині хто був здатний дати відсіч постійним нападникам, тож козацьке оточення впливало на формування характеру майбутнього гетьмана, і саме в цьому оточенні він набирався першого життєвого і військового досвіду.

Зважаючи на історичні джерела я зробив висновок, що навчання Богдана Хмельницького було доволі успішним, зважаючи на те, що він вільно володів латинською мовою, яка на той час мала вагоме значення як мова дипломатів, крім того Хмельницький міг вільно спілкуватися татарською, турецькою і польською мовою, був добре обізнаний із всесвітньою історією.

Вже двадцяти п’яти літнім приймав участь у козацьких походах проти турків, захищаючи інтереси польської корони. У 1620 році в битві під Цецорою Хмельницький втрачає батька, і потрапляє в полон до турків.

Перебуваючи в неволі в Константинополі служив на одній з галер турецького флоту де й мав змогу познайомитися з побутом турків і військовими силами Туреччини, що згодом стало йому в пригоді.

Повернувшись із полону Богдан оселився у батьківському маєтку в Суботові, що було для нього найдорожчою спадщиною. Після одруження збудував тут добротний будинок, поряд з яким знаходилися будинки козацької старшини. Ним було збудовано великий замок площа якого складала близько трьох гектарів. Оточуваний двома рядами валів з ескарпованими схилами на верхньому валу був ряд загострених паль. До складу оборонних споруд входили також і вежі – одна кам’яна і три дерев’яних. Навколо замку жила більшість населення.

І вже з Суботова, мабуть простяглася його дорога до Запорізького війська де він без сумніву брав участь у козацьких походах. А українські землі шматували не тільки кримські орди, а й шляхта, яка чинила звірства як проти козаків так і проти мирного населення. Чимало козацької шляхти яка домагалася привілей для козаків, було піддано жорстоким тортурам. Не помилувано було навіть дітей, яких палили на залізних решітках під які шляхта сама підкладала вугілля, і роздмухувала вогонь своїми дорогими шапками. Отож не дивно, що Богдан Хмельницький брав участь у селянсько – козацьких повстаннях 1637 – 1638 рр. бо вболівав на плач і стогін народом його пік біль приниження українців яких вважали лише товаром бидлом.

Після поразки селянсько-козацького повстання Хмельницьким було підписано акт про капітуляцію, його посаду як військового писаря було скасовано, і він став одним із десяти чигиринських сотників.

В даний період Суботів процвітав у господарсько – економічному відношенні. Хмельницький широко розвинув господарство яке залишилося йому від батька. На його “тумні стояло сто кіп хліба врожаю ще попередніх років” були в нього коні, великі отари овець, велика рогата худоба. Особливо дбав про рибальство: для розведення риби викопав чотири ставки. В його господарстві був млин, пасіки, шинки з пивом горілкою і медом. Своє господарство Хмельницький оцінював у тисячу злотих.

Тому не випадково, що на масток який давав значний прибуток, наприкінці 1646 р., чи на початку 1647 р., чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, котрий давно накинув оком на заможне господарство чигиринського сотника, випрохав у коронного хоружного привілей, щоб “осадити слободу” на землях Суботова. Намагаючись врятувати свій масток Хмельницький влітку 1647 р. вирушає до Варшави, де зустрівся з королем. 12 липня він отримав привілей в якому засвідчувалися його права на Суботів. І все ж, коли Хмельницького не було вдома Чаплинський захопив Суботів, вигнав його сім’ю і завдав збитків його господарству. І немов “старцеві виплатив йому сто п’ятдесят флоринів, тоді як захоплена земля коштувала тисячу флоринів”.

Кривди які терпів народ злилися особистою образою, отожд наїзд пихатого шляхтича на Суботів відіграв важливу роль в історії України, це був один із поштовхів до Національної революції середини XVII ст.

У кінці грудня 1647 р. Хмельницький переслідуваний польським урядом із невеликим загonom козаків втік на Запорізьку Січ, де був обраний гетьманом. Він почав готуватися до повстання проти польсько – шляхетського панування на Україні. До Хмельницького, якого вже добре знали на Україні, з усіх боків почали стягатися люди шляхтою покритвенні. Навколо нього гуртувалася козацька старшина, яка уособлювала незламний дух і силу українського народу. Починаючи війну із Польщею Хмельницький заручився союзом із Туреччиною та Кримом, які надали йому політичну та військову допомогу. Під керівництвом Богдана Хмельницького було здобуто перемогу у Жовтководській битві 1648 р., Корсунській битві 1648 р., Пилявецькій битві 1649 р., в Батозькій битві 1652 р.

Тріумфальний в’їзд Хмельницького у Київ і зустріч його “як пресвітлого володаря та князя Русі” свідчили про початок нової козацько-гетьманської української держави. Богдан Хмельницький створив 300-х тисячне військо, яке було першорядною збройною силою в тогочасній Європі, та основою на якій будувалося нова українська держава.

Мене особливо вразила військова майстерність Хмельницького. Протягом першого року війни з розрізнених селянських і козацьких загонів він зумів створити могутнє військо.

З ім’ям Хмельницького пов’язане створення козацької кінноти, як роду військ.

Протягом революції значно збільшилася артилерія на кінець війни армія Хмельницького мала понад 400 гармат. Як полководець Хмельницький піднявся до найвищих щаблів тодішнього світового рівня військового мистецтва.

Як і Чигирин, Суботів в той час був осередком гетьманської влади і дипломатії. Підписи на документах “Дано з Суботова” знали в багатьох країнах. Звідси гетьман України керував збройними силами. Тут він підписував свої універсали до народу. Суботів підтримував постійний зв’язок з гетьманською столицею.

Мені дуже приємно, що земля на якій я мешкаю свого часу займала таке багато значуще місце в житті самого Богдана Хмельницького, і взагалі в процесі державотворення. Кожна грудка землі, кожен камінчик, кожна піщинка пройнята тим незвичайним і особливим духом козацтва, у кожному джерельці тече маленька частка історії. Ця земля бачила радість перемог і гіркоту поразок Богдана Хмельницького. А кожна перемога і поразка, принципи і переконання, і взагалі кожна думка мали одну мету – здобуття Україною незалежності. І я з впевненістю роблю висновок – за своє життя Б. Хмельницький досяг своєї мети. Він зумів скинути ярмо з українського народу, яке нав’язувало йому загарбники. Він здобув незалежність для України, домігся її визнання як сильної і вільної європейської держави. Він любив свою Україну, як син любить матір. Він був гідним сином своєї України, і водночас батьком усього українського народу.

На превеликий жаль, деякі історики стверджують, що Богдан зрадив свій народ. Я готовий заперечити, що це не так, як можна зрадити те, що любив понад все в світі, за щастя і благополуччя чого, платив власною кров’ю, у боях за національне визволення.

Зі смертю Хмельницького українці втратили не просто батька, а й єдину і сильну українську державу. Але його ім'я завжди буде жити в наших серцях, його ім'я завжди буде синонімом до слів – мужність, воля, нескореність та патріотизм.

Використана література:

1. Бертуда М.З., Бутенко В.І., Солошенко О.М. *Історичні постаті. Гетьмани України*. – К., 1996.
2. Лазуренко В.М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник*. – Черкаси, 2004. – 456 с.
3. Лазуренко В.М., Лазуренко Ю.М. *На перехресті епох. Богдан Хмельницький та його доба*. – Черкаси, 2005. – 92 с.
4. *Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / за редакцією Б.В. Губського, В.М. Литвина, В.А. Смоля.* – К., 2002. – 778 с.
5. Грушевський М. *Як жив український народ*. – К., 1992. – 110 с.
6. Грушевський М. *Історія України*. – К., 1992. – 270 с.
7. Заруба В.М. *Студії з історії України*. – К., 1995. – 190 с.

ГАПША ІРИНА

учениця Х кл. Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.

**ПОСТАТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО
У СТАНОВЛЕННІ ДИТЯЧОЇ ЕТНОГРАФІЇ
ТА УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ**

Кінець ХХ ст. відзначався як період національно-культурного відродження України.

Дослідницький діапазон української етнографії охоплював проблеми витоків духовності, національної самосвідомості та національної ідеї. Від кінця ХІХ ст. до 20-х рр. ХХ ст. спостерігався деякий спад в етнографічних розробках як реакція на невизначеність національного життя.

На цей час припадає збиральницько-дослідницька діяльність маловідомого досі етнографа і фольклориста Марка Федоровича Грушевського.

Народився Марко Федорович 25 квітня 1865 р. в с.Худоліївці Чигиринського повіту в сім'ї місцевого дяка. По закінченні Київської Духовної семінарії (1889 р.) отримав призначення псаломщика в с.Чернявку Черкаського повіту; 1893 р. – дяка в с.Мордву Чигиринського повіту. В 1895 р. Марко Грушевський рукоположений в священники. Протягом року – настоятель церкви Успіння Пресвятої Богородиці і вчитель приходської школи с.Мордви.

З 1897 р. до 1910 р. о.Марко – священник церкви Св. Архистратига Михайла в с.Суботові Чигиринського повіту.

Перебування в Суботові стало апогеєм його дослідницької роботи. Захопившись ідеєю вивчення та збереження народної культури, значну частину вільного від служби часу священник проводив серед селян – записував їх спогади, вивчав обряди, звичаї, традиції, використовуючи при цьому соціологічні методи дослідження: анкетування, опитування за спеціально розробленим запитальником.

Марка Грушевського глибоко поважали місцеві жителі, з якими в нього склалися товариські стосунки. Матеріали, зібрані на Чигиринщині, протягом 1889-1900 рр. згодом були оформлені в двотомну працю “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу”.

Стосовно укладання збірки Марко Грушевський констатував: “... не змігши спертися на самих легендах, казках, віруваннях та всяких переказах, я ужив способу просто “протокольного”. Запросив собі грамотних помічників, розсилав їх із своїми питаннями по людях описувати людські відповіді на запитання і все, що дехто почує; а до того зібравши коло себе ще й неграмотних селян, робив запити на ті ж самі питання, зв'язав усе, що вже було записане, і дописував, що нове од їх почув... Вживав свого способу й у школі навіть з дітьми, або запитуючи їх або завдаючи усякої теми на папері.

Нарешті я не скривав перед спільниками своїми, що хочу описати село так, як воно є, і почав діло з розмови з ними про вартість самого діла, про спосіб, як би його найменше і найдокладніше зробити і врешті, який би йому заголовок дати. Гуртом було доведено, що варто показати й себе між другими людьми, особливо в порівнянні з Росіянами, між якими Великороси вдають із себе кращу, командуючу горстку людей. Найбільш, правда, сю вартість прошено в гурті показати, що до бідноти, темноти та безправности на українському селі; "Нас обдурено і замучено нарощне, щоб менче знали, хто ми".¹

Як відзначив упорядник видання Зенон Кузеля, - велика вартість книги насамперед в її колективності. Автор пильно реєстрував вислови і погляди інформантів, зібравши і систематизувавши їх оповіді, намагаючись нічого не змінювати. Звідси мають його матеріали велику свіжість і виглядають, як би вихоплені з уст народа... Зі збірки можна дійсно пізнати досить вірно деякі сторони селянського життя і особливо важна вона для пізнання психології українського села і українських селян. Перед нами розвертають оповідачі свою душу і дозволяють нам вглянути в неї - в усі її бажання і болі: їх прості слова говорять зрозумілою мовою..."²

Виняткова цінність збірки в тому, що етнограф першим серед дослідників зробив спробу не просто зафіксувати основні елементи сімейної обрядовості, а виявив глибинні витoki усталених народних традицій, їх трансформацію під впливом змін в укладі життя селянської родини. Марко Грушевський прагнув розкрити природу інтимних стосунків, сутність окремих фізіологічних особливостей жіночого організму. Дослідник простежив шлях від зачаття нового життя до народження дитини, зафіксувавши звичаї, вірування, що стосувалися вагітних жінок та їх оточення, новонароджених немовлят...

Унікальними є спостереження етнографа стосовно застосування методів народної медицини при догляді за новонародженими, гігієні дитини, специфіки фізичного розвитку, технічного і соціального становлення селянської дитини від народження до парубоцтва та дівування.

Чільне місце в дослідженнях Грушевського посідають основи етнопедагогіки; на конкретних прикладах висвітлюється місце нового члена суспільства в родині, в громаді.

Цікавими є вміщені в збірку зразки дитячого фольклору, ігри у відповідності з віковими та статевими категоріями дітей.

Вірогідно, що вибір даної теми із застосуванням новітніх на той час методів дослідження був здійснений під впливом М.С. Грушевського, з яким Марка Федоровича єднали родинні і духовні зв'язки, підтримувані листуванням. Під протекцією Михайла Сергійовича і була надрукована дана праця у VIII-IX томах "Матеріалів до української етнології" видавництвом Наукового Товариства ім.Т.Г.Шевченка у Львові 1906-1907 рр., що отримала високу оцінку І.Я. Франка.

"Отже, перший том пребогатої збірки матеріалу про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна, спосіб виховання, забави і щоденні заняття, становище в родині і громаді, все се просліджено від перших об'явів вагітності матері тиждень за тижнем, рік за роком аж до парубоцтва і дівочення. Матеріал збирано на досить тісній території місточка Суботова і сусідніх слобід та проте комплекс його завдяки уважливості збирача і його щирої прихильності до життя народного вийшов такий багатий, що ні в яким письменстві немає подібної книги з таким різнородним матеріалом. Таку збірку зумів наш збирач згромадити тільки завдяки своїм близьким і сердечним зносинам з селянами, причім йому вдалося притягти цілий гурт до обсервування і записування всього того, що доторкається дітей почім на гуртових сходинах усі такі записки ще раз прочитувано, провірювано і доповнювано і аж тоді заношено в книгу. Так була доконана незвичайна собі анкета, що може служити показником того, до чого при відповіднім поступуванні з простими селянами можна довести всякі такі поступування на полі не лише етнології але приміром також на полі статистики... Матеріал зібраний д. Мр.Гр. обробив доктор Зенон Кузеля тим способом, що до кожного важнішого моменту в студіях над українською дитиною додав або пояснення про етнологічні зв'язки сього моменту з міжнародними чи місцевими явищами в різних краях в різних народів, або реєстри книжок де говориться про такі самі явища. Таким способом зроблено все, що може дати сучасний стан науки для дослідження і вистудіювання тих явищ, таких многоважних для зрозуміння традиції і життєвих звичок народу. Цілість обіймати буде три або чотири отакі томи".³

Незаперечною довершеністю відзначається наступна праця "Дитячі забавки та гри усякі", зібрані на Чигиринщині наприкінці XIX ст.

До збірки ввійшов ретельний опис 77 найбільш поширених дитячих іграшок з детальною технологією виготовлення та методикою застосування. Подекуди автором подаються висновки щодо доцільності виготовлення тієї чи іншої іграшки, застереження стосовно безпеки її використання та ступеня популярності серед дітей.

Заглиблюючись у світ ігор, вміщених у збірці, можна констатувати рівень матеріального достатку та духовних цінностей населення регіону.

Тривалі спостереження та безпосередня участь у громадському житті населення у повсякденних його проявах (священник та члени його сім'ї допомагали односельцям під час толок, жнив, сінокосів тощо) дозволили укласти збірку "людських заміток" – прислів'їв та приказок "З життя селян на Чигиринщині". Праця містить детальне зображення особливостей побудови житла,

органічно поєднуючи основи української ментальності: гостинність, господарність, регламентовані певними правилами поведінки з дуалізмом світоглядних уявлень.

Автор вдало добрав народні прислів'я, що стосуються всіх етапів зведення нового житла, починаючи з вибору місця для нього і закінчуючи входами, конкретизуючи окремі з них реальними прикладами з життя селян і зафіксував обряди, традиції, заборони.

Глибокий інтерес до історії Чигиринського краю спонукав Марка Федоровича укласти легенди та перекази про козацькі та гайдамацькі часи, спогади старожилів Суботова, записані впродовж 1897-1899 рр. в збірку "Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова", видану у Львові в 1912 р.

Часом, не претендуючи на достовірність історичних фактів, викладених у збірці, упорядник зафіксував цінні спогади жителів старого козацького села стосовно минувшини Іллінської церкви (пам'ятки архітектури XVII ст.), Михайлівської церкви, Трьох криниць, кам'яної баби, тлумачення місцевих назв урочищ, кутків тощо. Спогади сягають своїми коренями принаймні II половини XVIII ст. і являють неабияку інформативну цінність для сучасних дослідників.

Перебуваючи в Суботові, Марко Грушевський згуртував навколо себе найсвідоміших селян, знайомив їх з витоками української державності, сторінками історії народу.

Революційні події 1905-1907 рр. мали вплив на подальші настрої о.Марка. В одному з листів до Михайла Грушевського він пише: "...обурення, яке склалося в мені ще здавна щодо російських порядків, які тепер простим народом звуться "старими порядками", тепер так забушувало, що гидким стало мені все, а властиво вже підроблювання совісті й честі й під той лад... ...а я підроблюватися сили вже не знайшов... скинув і попівство своє хороше і хоч часиночку хочу побути собою. Ніхто так не певен, як ти, що брехуном я не родився і мені нелегко було фальшувати до сього часу. Час 17 жовтня відібрав від мене останні крихти моєї сили. Скинув я своє попівство поки що серцем це тіко, але се вже видко, що й до факту недалеко. Де ж дітись? Тепер скрізь знову заходить або старий лад або кривава ломка його. А я трубою урядових брехень не хочу бути – гидко.

Боже, властиве, бути або стати з сеї хвилі менш корисним, ніж можу бути. Осього застерігай, будь ласка".⁴

Далекою від політики була діяльність сільського священика. Але служба у церкві українською мовою, жвава цікавість до стану української культури, просвітницька спрямованість думок, утримання своїх стипендіатів не вкладалися в зразок поведінки благонадійної людини. Ненадрукований відгук царської охоранки про діяльність Марка Федоровича зберігається в архіві: "В Чигиринському повіті знаходиться видатний прибічник і пропагандист українофільства священик Марко Грушевський – родич відомого професора Грушевського...". Далі перелічуються інші імена та адреси і робиться висновок: "...використовуючи своє становище, особи ці, безперечно, повинні мати вплив на паству і вербувати серед неї своїх однодумців, такі священики являють собою, звичайно, велику небезпеку для російської державності..."⁵

Через "неблагонадійність" в 1910 р. Марка Грушевського було переведено до с.Таганчі Чигиринського повіту, де він організував громаду, яка провадила суспільну і культурницьку діяльність.

За спогадами молодшої дочки Грушевських Тамари Марківни (1905 р.н.), члени сім'ї потерпали від частих візитів жандармів, що супроводжувалися обшуками. Священик постійно звітувався перед благочинними. Всюди відчувався таємний нагляд поліції. У 1918 р. сім'я переїхала до Черкас, 1919 р. – до Києва.

З переведенням української парафії до великого собору Св.Софії Марка Грушевського призначили єпископом Софійського собору (1919-26 рр.), що стало кульмінаційним моментом його подальшої діяльності.

Виконуючи обов'язки єпископа, Марко Грушевський був активним членом Всеукраїнської Церковної Ради, займався перекладом богослужбених книг із слов'янських мов на українську.

Єпископ Грушевський брав участь в укладенні "Статуту Спільки українських парафій" – керівного документу організаційної структури УПЦ. З реєстрацією 1920 р. радянською владою даного Статуту, Спілька українських парафій здобула собі легальний статус в радянській Україні.

Як один з провідних організаторів автокефального руху, Марко Грушевський сприяв заснуванню українських парафій в різних регіонах України, зокрема, на Київщині, Чернігівщині та Волині.

З 1926 р. єпископ Грушевський – член президії ВПЦ Ради та редколегії журналу "Церква і життя".

ВПЦР опрацювала українською та французькою мовами “Історичну записку про минуле життя української церкви і відродження її автокефалії” та розіслала її всім православним церквам і представникам УАПЦ на Заході.

Вбачаючи в діях УПЦ небезпеку поширення ідеї незалежності української церкви, Радянська влада вдається до запобіжних заходів. Спочатку в пресі з’явилася низка публікацій наклепницького характеру з подальшим переходом до відкритих репресивних дій.

Заборона всім членам ВПЦР виїздити з Києва (грудень 1925 р.) супроводжувалася арештом секретаря ВПЦР П.Гордовського.

Станом на 1930 р., згідно з повідомленнями світової преси, в СРСР вбито 31 єпископа, 1600 священників, 7000 монахів різних Церков.

В тюрмах і концтаборах перебувало 48 єпископів, 3700 священників, 8000 монахів і монахинь.

Уповноваженими у справах Російської Православної Церкви Г.Карповим і його представником у Харкові Каріним було підготовлено резолюцію про ліквідацію УАПЦ, проект якої передано секретареві ВПЦР єпископу М.Грушевському.

У Києві на вимогу ДПУ відбувся “Надзвичайний Собор” УАПЦ, учасники якого були змушені ліквідувати Церкву, як, нібито, контрреволюційну і антирадянську організацію, що є складовою частиною Спілки Визволення України (СВУ). Одночасно припинено діяльність керівних органів УАПЦ: ВПЦ Ради і округових та районних Рад. Єпископів примусили припинити керівництво округовими Церквами, окремі з них перейшли на статус звичайних служителів церкви в межах своїх кафедральних парафій.

Після “Собору” радянська преса подавала рішення “Собору” як “самоліквідацію” УАПЦ. Єпископ М. Грушевський під тиском ДПУ був примушений відійти від служіння в Церкві. В київській і московській пресі надруковано вимушену у нього каральними органами заяву в цій справі.⁶

Передбачаючи подальший розвиток подій, Марко Федорович пише свого останнього листа до родини, ховаючи його в іконі. Під час обшуку, що супроводився арештом, листа не знайшли. Показово, що лист-прощання випадково був виявлений і прочитаний родиною єпископа майже через півстоліття з часу написання.

Після змушеного зречення духовного сану впродовж восьми років Марко Грушевський працював сторожем в артілі інвалідів.

11 червня 1938 р. Марка Грушевського вдруге заарештовано. Під час обшуку конфісковано цінні речі, рукописи, щоденник, який Грушевський вів з часу навчання в семінарії.

73-річному Марку Федоровичу інкримінували участь у націоналістично-повстанській організації, котра шляхом автокефального руху провадила активну націоналістичну повстанську роботу на території України.

29 серпня 1938 р. постановою трійки при ВНКВС по Київській області було винесено вирок, що передбачав вищу міру покарання, котрий був виконаний без зволікань 2 вересня 1938 р.

Звинувачення, висунуті М.Ф.Грушевському, виявилися безпідставними. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 грудня 1989 р. “Про додаткові заходи по відновленню справедливості по відношенню до жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х рр. і на початку 50-х рр.” Грушевського М.Ф. Прокуратурою УРСР 16 травня 1989 р. було повністю реабілітовано.

Культурницька діяльність Марка Грушевського, на жаль, поки що мало відома не лише широкому загалу, науковцям.

Відродно констатувати, що роботу по перевиданню творчої спадщини дослідника розпочато. На початку 2001 р. було перевидано збірку М.Грушевського “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу”. Упорядник другого видання Ярослава Левчук поставила за мету не просто продублювати текст збірки, а зробити його максимально доступним для широкого загалу.

Матеріали було адаптовано таким чином, щоб вони стали зрозумілими, цікавими сучасному читачеві різного освітнього рівня. При цьому було збережено хронологічну послідовність викладу, структуру твору, прояви суб’єктивного емоційного ставлення автора до тих чи інших явищ, стилістичні особливості його мови, щоб дати читачеві відчуття авторської індивідуальності.

Робота по перевиданню творчої спадщини дослідника триває. Заплановане подарункове видання збірки.

Нереалізований задум М.Грушевського опублікувати в рамках видання вагомий матеріал про дитячу гру з малюнками і схемами втілюється в життя його нащадками. Незабаром побачить світ збірка “Дитячі забавки і гри усяки”.

Суттєву допомогу в підготовці збірок до перевидання надали співробітники Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”. Перевидання опирається на етнографічні матеріали з фондів та наукового архіву закладу. Художнє оформлення збірки виконане художником-реставратором заповідника Наталією Атамась.

На часі перевидання збірки “Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова.” На основі етнографічної спадщини Марка Федоровича

Науковий доробок М.Ф.Грушевського явище по суті унікальне. В процесі досліджень час від часу постають різнопланові сторінки діяльності цієї непересічної особистості, котрі потребують подальшого детального дослідження.

ПРИМІТКИ

1. Грушевський М.Ф. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – У Львові, 1906. – С.1-11.
2. Так само.
3. Франко І. Літературний науковий вісник, 1907, кн.5.
4. ЦДІА ф.1235, о.1, од.зб.291 Листи Грушевського Марка (двоюрідний брат) почато 1 квітня 1891 – закінчено – січень 1912.

5. Левчук В. Суботівські спадки // Наука і культура. Україна. - К., 1990. - С. 357-358.

6. Українська Православна Церква в ХХ ст. // Православний церковний календар 2000. УПЦ. – К., 2000. – С. 75.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Пономарьов А.П. Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994. – С. 19.
2. Ведомость о Церкви Св.Парасквиевской, состоящей Чигиринского уезда Киевской Епархии в селе Худоліевке за 1890 год.-(ЦДІА України в Києві, Ф.127, оп.1009, од.зб.988, арк. 39-42 зв.).
3. Спогади Грушевської Т.М. – дочки М.Ф.Грушевського – сімейний архів родини В.Л. Левчук (м.Київ).
4. Грушевський М.Ф. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – У Львові, 1906. – С.1-11.
5. Грушевський М. Дитячі забавки та гри усяки // Киевская старина, 1910.
6. Грушевський М. Життя селян на Чигиринщині // Киевская старина, 1910.
7. Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перевози села Суботова. - Львів, 1912.
8. Франко І. // Літературний науковий вісник, 1907, кн.5.
9. Левчук Я. Суботівські спадки... // Матеріали Міжнародної конференції "Проблеми досліджень усної історії східноєвропейських сіл 1920-1940 років.-м.Черкаси (Україна) 4-7 серпня 1998 р. – С.25-26.
10. Левчук В. Суботівські спадки // Наука і культура. Україна. - К., 1990. – С.357-358.
11. Свидетельство о смерти гр-на Грушевского М.Ф., место регистрации Киев отдел ЗАГС Ленинского РИК от 17 февраля 1990 г. (Ксерокопія).
12. Справка, выданная Прокуратурой УССР 17.05.89 г. Грушевской Т.М. о посмертной реабилитации Грушевского М.Ф. (Ксерокопія).
13. ЦДІА ф.1235, о.1, од.зб.291 Листи Грушевського Марка (двоюрідний брат) почато 1 квітня 1891 – закінчено – січень 1912.
14. Українська Православна Церква в ХХ ст. // Православний церковний календар 2000.-УПЦ, видання Київської Патріархії. – С.75.
15. Кукса Н. Культурницько-просвітницька діяльність М.Ф.Грушевського // Науковий архів НІКЗ “Чигирин”, 1998.
16. Кукса Н. Постає М.Ф.Грушевського у становленні УАПЦ // Науковий архів НІКЗ “Чигирин”, 2000.
17. МПД автора:
  - Телятник Ярина Варивонівна 1905 р.н. с.Суботів Чигиринського р-ну;
  - Потапенко Меланія Степанівна 1900 р.н. с.Суботів - " -;
  - Жалдак Олексій Григорович 1903 р.н. с.Суботів - " -.
18. Кукса Н. Збірка М.Грушевського “Гетьманське гніздо. Урочища і перевози села Суботова” як джерело дослідження пам’яток козацької доби // Науковий архів НІКЗ “Чигирин”, 2001 р.

ПРИМІТКА. В основу доповіді покладено матеріали суботівського краєзнавця Надії Васи́лівни Кукси.

ГНЕНИЙ ДЕНИС

учень VIII кл. Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.

“ДИТЯЧІ ЗАБАВКИ ТА ГРИ УСЯКИ – ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ СТОЛІТТЯ” (ЗА МАРКОМ ГРУШЕВСЬКИМ)

Моє коротке повідомлення стане своєрідним продовженням теми попередньої доповіді.

Як уже зазначалося, Марко Грушевський став першим не лише в Україні, а й в усьому світі етнографом періоду дитинства. Його першою етнографічною працею стала збірка “Дитячі забавки та гри усяки”, що побачила світ в 1904 р. на сторінках часопису “Киевская старина”. Створено збірку на основі етнографічних матеріалів, зібраних на

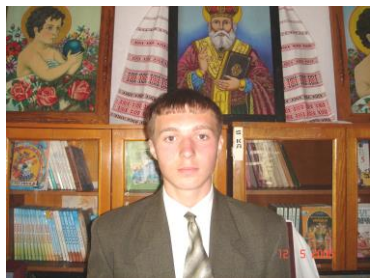
Чигиринщині наприкінці ХІХ ст. Дослідник описав 77 найпоширеніших дитячих іграшок, докладно виклав технологію їх виготовлення і методику використання.

Марко Грушевський планував проілюструвати працю схемами й малюнками іграшок. Проте життєві перипетії не дозволили йому цього зробити. Задум автора втілюється тільки тепер. Спільними зусиллями близьких родичів Марка Федоровича, що мешкають нині в Києві, науковцями Національного історико-культурного заповідника „Чигирин” впродовж кількох останніх років проводиться різнопланова робота з дослідження та гідного збереження творчого доробку етнографа.

Суботівським майстром Владиславом Куксою за описами Марка Грушевського було виконано реконструкції частини дитячих іграшок та забавлянок. Проте в процесі виконання цієї роботи з'ясувалося, що окремі описи мають суттєві неточності, без усунення яких виготовлення діючих моделей іграшок стало неможливим. Усунути ці неточності допомогли етнографічні матеріали старшого наукового співробітника заповідника Надії Кукси. Плідно потрудилася над створенням малюнків і схем виготовлення іграшок талановита художниця-реставратор заповідника Наталія Атамась.

В даний час триває підготовча робота над перевиданням творчого доробку Марка Грушевського, що висвітлює процес формування української дитини від народження до періоду парубоцтва та дівочтва. Перевиданням особисто опікується дружина Президента України Катерина Ющенко. Існує думка запровадити традицію дарувати перевидану книгу кожній українській породіллі, щоб залучити молодих матерів до віковичних премудростей української етнопедагогіки.

Робота по збору та опрацюванню етнографічних матеріалів щодо народних іграшок – довготривала цікава справа. Залучаються до неї і учні нашої школи. Дана проблематика стала темою мого дослідження для участі в конкурсі наукових робіт Малої Академії, над якою я працював протягом цього навчального року і продовжу роботу в наступному році. Мною виявлено, зібрано і опрацьовано досить вагому кількість етнографічних матеріалів. Планую виготовити діючі моделі іграшок. Особливо цікаво прослідкувати процес трансформації народних звичаїв і традицій населення краю на прикладі дитячих іграшок і забавлянок під впливом змін в укладі життя українського села. Мрію взяти участь в історико-етнографічних читаннях, присвячених творчому доробку нашого земляка Марка Грушевського, що відбудуться восени цього року в музеї традиційної народної іграшки при Міністерстві освіти та науки України.

БОНДАРЕНКО ОЛЕКСАНДР

учень X кл. Суботівської загальноосвітньої школи I-III ст.

СВИРИД КОЦУР – КЕРІВНИК ЧИГИРИНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1919-1920 РР.: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

Історія українського народу переповнена драматичними сторінками. З давніх-давен не сусід-завойовник руйнував державні надбудови українського суспільства, а недалекоглядні українські політики вели свій народ у добровільну чергову не волю. Одним з таких печальних прикладів української історії були визвольні змагання початку ХХ століття, доля Холодноярської та Чигиринської республік. Про лідера цього утворення Свирида Коцура наша розповідь.

Свирид Дементійович Коцур Народився 30 січня 1890 р. в багатодітній селянській сім'ї у селі Суботіві Чигиринського повіту. У період першої революції в Російській імперії брат Свирида – Петро Дементійович затримується жандармами за підозрою у приналежності до Української партії соціалістів революціонерів, в його будинку проводять обшуки. За агентурними даними жандармського управління Петро Коцур був одним з активістів утвореної на Чигиринщині партії "Українська Народна Оборона". За браком матеріалів, важко відновити реалії дитячих та юнацьких років Свирида Коцура, але можна з певністю сказати, що юнак не залишався осторонь політичної діяльності. Не виключено, що значний вплив на Свирида мав настоятель Свято-Михайлівської церкви і вчитель церковно-приходської школи Марко Грушевський, який активно пропагував українську мову, виступав за повалення самодержавства .

За переказами, в період першої російської революції за завданням М. Грушевського, Свирид разом з братом Кузьмою (1885 р.) розповсюджували листівки, і були затримані.

Очевидно, вже в період першої світової війни, проживаючи в Катеринославі, Свирид Коцур з котроюсь анархічною групою стає учасником пограбування банку, за що потрапляє до суду. Суд виніс смертельний вирок. Проте, після "касації" до царя вирок змінено десятьма роками каторги. Лютнева революція 1917 р. звільнила політичних ув'язнених з в'язниці .Свирид Коцур повертається до Суботова й поринає в активну суспільно-політичну роботу. За спогадами старожилів Суботова в

Свирид Дементійович
Коцур

знак протесту, розтрощив з карабіна чавунний пам'ятник царю-визволителю Олександрю II , що стояв у центрі села. Прекрасний оратор він умів запалювати людей.

Полковник Стефанів, що вів переговори зі Свиридом Коцуром описував його так: «Років із 28 , у національному , що переходило в опереткове, убранню, фізично добре розвинений , він хотів робити вражіння на опонента своєю зовнішністю. Саме місто Чигирин, де він отаманував , робило враження вмерлого міста. Влада Коцура поширювалась на 4 околиць великих селища, з котрих одно було його рідним, решта околиці його не визнавала і ставилася до нього одверто вороже».

16-17 жовтня 1917 р. в старій гетьманській столиці за участю 2000 делегатів, серед яких був і С.Д. Коцур. Відбувся Всеукраїнський з'їзд вільного козацтва. З'їзд постановив "Запропонувати Українській

Центральній Раді негайно особим актом саму широку автономію України"

29 квітня 1918 р. владу Центральної Ради було повалено. Цього дня проголошено Українську Державу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. У Чигирині розташувався загін гетьманської варти з 119 осіб. На весні 1918 р. на Чигиринщину прибув і один з німецьких батальйонів. За переказами, «регулярного війська не було. Грабять не граблять, а тільки оцих бандитів шукали, що безпорядки роблять, бешкетів не робили , вели себе дуже хорошо». У Чигирині розмістилися повітова управа й комендатура. Спроби навести в повіті залізну дисципліну не вдалися, а навпаки , викликали опір , що переростав у збройну боротьбу. Боротьбу з гетьманцями та німцями очолив Підпільний повстанком, що виник зразу ж з появою окупаційних німецьких військ у повіті. Його організаційне засідання відбулося в с. Суботів за участю С.Д. Коцура, І.І. Ворони, М.Ю. Ставенка, Я. Хриistica, І. Тютюнника, Компанійця, Телятника та інших. Керівником повстанкому та командиром повстанського загону, що утворився, обрано С.Д. Коцура.

Наприкінці серпня – початку вересня гетьманська влада очікувала повстання в Златополі, Лебедині, та Гелетино. У Чигирині за вбивство німецького коменданта було заарештовано близько 500 осіб, 12 осіб було відправлено до Сміли, де засуджено військово-польовим судом до розстрілу. Залишивши заручників, німці відпустили затриманих і призначили до сплати контрибуції в 250 тис карбованців золотом . Але оскільки грошей в населення не було , то почали конфісковувати худобу, крам та збіжжя. Селяни втікали до лісу, поповнюючи партизанські загони. Водночас, німці перенесли повітову комендатуру до села Нова Осота.

Ситуацію в повіті ускладнював брак продовольства через неврожай.

Скориставшись відсутністю частини гетьманської варти, яка в той час перебувала в селах на Правобережжі, Свирид Коцур став готуватися до захоплення Чигириня

Свідки згадують , що в ніч проти 28 листопада 1918 р. загін Свирида Коцура в кількості 42 чоловіки (з них вогнепальну зброю мали лише 34 партизани) оточив і роззброїв в Чигиринських казармах гетьманську варту . Як трофеї повстанцям дісталася 500 гвинтівок та 4 станкових кулемети. Протягом декількох днів партизанський загін зріс до 200 чоловік за рахунок селян навколишніх сіл: Суботова, Янича, Новоселиці, Боровиці, Худолівки, Трушівців, Розсошинців та інших сіл Правобережжя. До Чигиринських повстанців приєдналися загони на чолі з Тихоненком , Шостаком, Лопатою та Зубком. На спільному засіданні командирів загонів новоутворену військову одиницю названо Чигиринським куренем Червоного козацтва, а командиром обрано Свирида Коцура. Курінь налічував вже до 300 бійців. Вирішено було запропонувати німцям , що зосереджувались у Кам'янці, капітулювати. Дві послані повстанцями делегації були затримані німецьким командуванням. «Тоді Коцур поїхав сам і сказав, що якщо через час мене не буде, то ламайте все». Німці погодились капітулювати. Німців розділи і роззброїли. Трофеями партизанам дісталися 4 гармати та 6 кулеметів. На початку січня 1919 р. загін Свирида Коцура перший у Київській губернії виступив проти Директорії і захопив Чигирин. 18 січня 1918 р. курінь червоного козацтва розповсюдив відозву до громадян Чигиринського повіту, в якій сповіщав: «...Червоні козаки на чолі з своїми вірними трудовому народу отаманами мусили повстати як один чоловік на Боротьбу з Директорією і передати усю владу до рук трудового селянства та робітників. Власть ця повинна керувати так, щоб нашому українському народові з'єднатися з російським трудовим народом і в купі з ним вести боротьбу з капіталістами та іншими гнобителями трудової людності, не порушуючи національних принципів кожного народу... На чолі всієї влади тимчасово стає військово-революційний комітет, котрому належить вся влада, як в місті Чигирині, так і в повіті». 25 січня на

заклик С.Д. Коцура до місцевого клубу прибули представники політичних партій та громадських організацій. Всього на з'їзд прибуло 54 делегати.

Військовою опорою радянської влади в Чигирині був Курінь Червоного козацтва під командуванням С.Д. Коцура. У лютому 1919 р. курінь налічував 1095 бійців, на озброєнні мав 900 гвинтівок, 12 кулеметів та 3 гармати. Курінь поділявся на сотні, які формувалися, переважно, за територіальним принципом. Так, із села Янич в курінь записалося 134 козаки. Командиром сотні (сотник) вибирався козаками і затверджувався отаманом куреня. На ділянці залізниці Знам'янська – Бобринські діяв панцерник «Зірниця», що належав до куреня. Більша частина загону С. Коцура була зосереджена по селах для придушення всяких антирадянських виступів. 27 січня 1919 р. загін С. Коцура залишив Чигирин. У місті залишилось «38 чоловік піхоти і 2 кулеметники з 2-ма кулеметами під командою півсотника Кучеренка».

На початку березня 1919 р. курінь червоного козацтва С.Коцура вирушає на фронт. Для охорони міста залишився каральний батальйон під командуванням І.П. Ворони. Чигиринський курінь з боями пройшов шлях від Фундуклівки через Цвітково, Звенигородку, Тальне, Умань, Жмеринку, Проскурів до Волочиська. 21 лютого із Тального С. Коцур звертається до Чигиринського Ревкому з проханням «повідомити про становище на повіті». У телеграмі-відповіді М.Брайко повідомляє: «Становище в повіті спокійне, життя, робота проходять спокійно» 26 березня С. Коцур вимагає доставити в Тальне «всі які мають, бути для перев'язок бинти».

У червні 1919 р. відбулася реорганізація 2-ї повстанської дивізії в регулярну червону частину. Чигиринський курінь Червоного козацтва реорганізовано в 414 полк. Після реорганізації полк отримує завдання ліквідувати повстанські загони Холодного Яру.

Спроби холодноряців роззброїти загони С. Коцура, що поверталися з фронту, була не вдалою. На прикінці червня С. Коцур, підтриманий червоними частинами, повів наступ на Холодний Яр з боку Суботова, захопив Медведівку і рушив на Мельники. Холодноряці-чучупаківці відбили наступ, втративши при цьому 11 бійців. Втрати противника сягали 80 осіб убитими. Після проведення операцій проти холодноряців, 414 полк розпорядженням командувача дивізії було розміщено на відпочинок у Чигирині. Багато бійців, повоювавши за більшовицькі ідеї, під приводом відвідин сімей розійшлися по домівках і не поспішали повертатися в полк. Холодноряці, довідавшись, що С.Коцур перебуває в Суботові лише з невеликим загonom охоронців, кінним відділом ввірвалися до села. Проте С. Коцур встиг утекти.

Наближалась весна 1920 р. Отаман Василь Чучупака скликав зв'язкових своєї округи в село Медведівку на нараду. Там він проголосив наступні слова: «Ми холодноряці повинні бути готовими до війни, наше найважливіше завдання – поширити зв'язки по селах, психологічно підготувати населення, щоб в слушний час підняти повстання об'єднаними силами, а не розкиданими групами».

При цьому були запити до отамана про можливості використання існуючої ситуації та приєднання партизанського сусіда з Суботова отамана Коцура, який був уже незадоволений більшовицькими шарлатанами, що грабували українське селянство.

- Я кликав Коцура до Медведівки, – відповів Чучупака, -

але він не прийшов, мабуть доведеться мені самому до нього їхати. В разі щось злого зі мною трапиться, сподіваюсь, панове, що ви маєте мотузків повісити кожного Коцурового партизана і самого Коцура, – закінчив Чучупака.

Наступного дня Василь Чучупака, прибувши до Суботова, говорив з Коцуром. При цій розмові був присутній і старшина Лука Полудень, що недавно прибув з німецького полону.

- Ти, Коцуре, – почав свою розмову Чучупака, - народився в цьому, славному з минулими, Суботові, де й Богдан Хмельницький. То ти мусиш, так, як і він, боронити Україну. А ти чомусь "почервонів" та й почав поборювати військо УНР. Виступив проти запорожців, проти полковника Дяченка з його чорношличниками. Вони після відомої перемоги над червоними у Смілі, заходили й до нас, хотіли зупинитися на відпочинок, та у нас для них не було місця. Вони відійшли, та зупинились у Яничі. То й що ти їм зробив? Роззброїв!

Ти ж робив спротив, - обвинувачував далі Чучупака, - і Стрюкові, і Ангелові. Ми думали, що ти одумаєшся, як ти обіцяв, тому тебе й не чіпали. А ти знову почав допомагати цій червоній навалі, що намагалася зайти й до нас, Але ми їй дали добрий відсіч. Щоб не ти, Коцуре, зі своїм чигиринським жидо-дрантям, то ми б їх знищили, або ж вигнали. А ти з нею об'єднався, та й поміг їм побити полковника Гулого-Гуленка в селі Цибулеві. Після цього він заходив до нас, та нарікав особисто на тебе.

Схаменися, друже, – на закінчення звернувся Чучупака до Коцура, - ставай до спілки з нами, бо твоє місце в рядах і проводі тих, що борються за рідний край. Будь з нами разом, Холодний Яр

тебе не зрадить! Пам'ятай, Росія бореться за потрібний їй хліб, чому ж ми маємо своїми руками й кулями помагати їй здобувати нашу Україну?»

Коцур спокійно слухав, здвигував плечима, нібито навіть трохи шкодував за свої вчинки, але й розумів, що для нього повороту назад нема. Раптом немов прокинувся, та, випрямившись, патетично промовив:

- Чи знаєш ти, Василю, що я вже маю заслуги? Мені за мій труд большевики обіцяли нагороду – орден Красного Знамені!

Слухаючи божевільну тираду зрадника, вислужника "отечества чужого", Чучупака намагався бути спокійним, хоча в ньому в мить спалахнув гнів. Полудень обурився також.

Відчувши це, Коцур, переключився на мову більш дипломатичну, що, мовляв, про об'єднання він ще подумає, але перед тим він мусить поїхати на станцію Знаменка до штабу большевиків.

На це Чучупака йому сказав:

Ой, гляди, Коцуре, щоб ти там не дістав такої нагороди, якої не сподіваєшся! ЧеКа з такими, як ти, бавитися не буде.

Таким попередженням Чучупака закінчив розмову з Коцуром і від'їхав...

Розпочавши в травні наступальні операції проти більшовиків, Добровольча армія генерала Денікіна в липні 1919 р. підійшла до Чигирин , а в серпні оволоділа містом. Вступаючи до Чигирин, партизани дали бій денікінцям, а ті у відповідь обстріляли місто з гармат. Білогвардійцям не вдалося ліквідувати збройні сили «Чигиринської республіки» , які відійшли в район Вовчого Шпиля (найвищої точки Суботова). На Воздвиження , 27 вересня, денікінці ввійшли в Суботів, Свирид Коцур провів мобілізацію в сусідніх селах , вибив денікінців із Суботова . За закликком С. Коцура в селі «відбули сільський сход, сказав, що хто не піде проти Денікіна – сам зарубає». Денікінці знову атакували з боку «Іванькової гори». Але вогнем трьох кулеметів з вітряка коцурівці відбили наступ. [У липні –серпні 1919 р. в сусідньому Олександрівському повіті Херсонської губернії в тилу Денікіна рейдувала революційна Повстанська Армія України Нестора Махна.. Штаб армії був у с. Добровеличківці. Свирид Коцур налагоджує стосунки з «батьком», а у вересні вливається зі своїм загоном до Повстанської армії. На початку жовтня чигиринський відділ (1000 багнетів та 10 кулеметів) було виділено разом з іншими загонами в так звану «Середньодніпровську групу».

До Чигирин на боротьбу з повстанцями направлено близько 2000 деніківців , в тому числі одна офіцерська рота. У кінці листопада 1919 р. загін С. Коцура , що мав на озброєнні 4 чотиридюймові гармати та кулемети, захопив чигирин. Білогвардійці відступили на Новогеоргіївськ.

Більшовики, зосередивши значні сили на Південному фронті, розпочали наступ проти деніківців. 1 лютого 1920 р. Лінія фронту надійшла до Чигирин. Тили в денікінській армії практично були відсутні: там розгорілася активна партизанська боротьба.

Згідно з Постановою Всеукраїнського ВРК від 9 січня 1920 р., «все піддерживаючіе...предателі махновцев» , повинні безжално знищуватися. С.Коцур отримує наказ вести полк на переформування до Глинська. Проте, порушуючи наказ, Чигиринський полк вирушив визволяти рідне місто в черговий раз від денікінців. Імітувавши наступ з боку Суботова, С.Коцур з основними силами атакував ворога з боку Янич (Іванівки) та Вершаць. Денікінці залишили Чигирин. Більшовики все ж не покидали надії «приборкати» Свирида Коцура.

На початку січня 1920 р. зі штабу 14-ї армії до Чигирин прибуває з Кременчука делегація в складі 5 осіб на чолі з політруком армії Зверьшовим з метою поповнити склад повітового ревкому своїми людьми та об'єднати загін С. Коцура з Червоною Армією. Після спільного засідання обох «ревкомів» Свирид Дементійович наказав утопити новоприбулу владу в криниці. Опісля цієї події С.Коцур розпочинає вже відверту боротьбу з більшовиками, перемішуючи анархічні гасла з національними.

Першим кроком «незалежного» Коцура було проголошення в Чигирині Наддніпрянського коша. Силами чотирьох полків піхоти, двох полків кавалерії та двох дивізіонів артилерії червоні невдало штурмували Чигирин. Лише 30 березня більшовикам вдалося розбити коцурівські загоны. За офіційною версією, С. Коцура було захоплено в полон і незабаром розстріляно на станції Знам'янці. Проте численні свідчення очевидців та нововиявлені архівні документи ставлять під сумнів істинність цієї версії про смерть Свирида Коцура. Секретар зі штабу Чигиринського куреня Кузьма Кулинич розповідав, що під час арешту в Маржанівці « брат Свирида і товариш втекли, а Коцур не встиг на коня, бо був кривий. Красний командир до Коцура: «Ой, брат, де ти пропадав так довго?». Поцілувалися. Коцура посадили на тачанку і поїхали на Знам'янку. В Знам'янці товариш (разом відбували політичне ув'язнення напередодні першої світової війни) взяв табакерку іменну в Коцура і

відав одному паренькові. Його, як Коцура і розстріляли. А Коцур пішов своєю дорогою – поїхав у Болгарію».

Уже в травні 1920 р. загін Коцура (150-200 осіб) знову зробив спробу захопити Чигирин. «Налёт был организован в воскресенье под видом приезда на базар, оружие бандиты прятали на возах. Выставили на Каменной горе и кладбище секретные посты, в центре города подъехали к госбанку и продовольственным складам Упродкома и внезапно открыли стрельбу по охране складов». Охорона в паніці розбіглась, лише через три години із Глинська прибула викликана кавалерійська сотня будьоновців і атакувала коцурівців на базарній площі. Коцурівці змушені були відступити. 12 полонених повстанців було розстріляно. У спогадах І. Жураченка керівником цього нападу називається Петро Коцур, проте автор спогадів був одним з розповсюджувачів легенди про смерть С. Коцура, оскільки живий Свирид міг багато розповісти про співробітництво «старих більшовиків» з ним як з «бандитом» та «махновцем».

16 липня 1923 р. начальник особливої грипи ДПУ УРСР Мартинов повідомляв: «16 июня 14 часов. По имеющимся сведениям банда Коцура в количестве 16 человек перешла из Чёрного леса в Нерубаевский лес». Далі прослідкувати долю залишків Чигиринського полку практично неможливо. Навіть свідчень про ліквідацію цього загону органи радянської влади не залишили. Ймовірно, коцурівці або легалізували своє життя в іншій місцевості під іншими прізвищами, або все ж таки змогли емігрувати за кордон.

На тлі історичних переказів та легенд відстежується ще одна розповідь суботівчан: нібито якийсь «такий білий чоловік» приїздив уже в 1980-х рр. до Іллінської церкви, що в Суботіві, на цвинтар, відвідував могили, де поховані «його брати». Як кажуть суботівські сторожили, той чоловік був дуже схожий на Свирида Коцура.

Життя і діяльність Свирида Дементійовича Коцура були відображенням тих протиріч в українському суспільстві, що змушували йти «брат на брата». Еволюція поглядів С. Коцура: від активного соціаліста-революціонера та політичного злочинця за царату до організатора Вільного Козацтва, а згодом – повстанського атамана, командира червоного полку, анархіста свідчили практичну відсутність у середовищі українського селянства періоду революції та громадянської війни стійких політичних переконань.

Селяни, у тому числі і їхні отамани, жили за принципом: «Моя хата скраю, я нічого не знаю». Але не могли допустити у свою господу «чужого»: чи то німецьких окупантів, чи більшовицькі частини. Користуючись ситуацією, завойовникам було легко посіяти розбрат поміж окремими «республіками», змусити воювати їх одна з одною до повного виснаження, щоб згодом остаточно приборкати «політичний бандитизм». Проте це обернулося для української нації на початку ХХ ст. черговою втратою державності та значними людськими жертвами. Тільки протягом 1919-1926 рр. населення Чигирини скоротилося з 16 545 до 7 954 осіб. Трагічна доля Свирида Коцура має багато протеріч і переплетінь. І ставити крапку в дослідженнях його життя поки що рано.

ПРИМІТКИ

1. Горліс-Горський Ю. – Холодний Яр. – К., 2006.
2. Коваль Р. Героїзм та трагедія Холодного Яру. – К., 1996.
3. Солодар О. Звивісті шляхи Свирида Коцура // Історичні сторінки «Нової доби». – 2002. – 6 серпня.
4. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси,

2004.

ПУШКАР АНАТОЛІЙ

учень Х кл. Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.

ОЛЕКСІЙ ПУШКАР – САМОБУТНІЙ ХУДОЖНИК З СУБОТОВА

Одним з основних видів декоративно-прикладного мистецтва є малярство. Здавна твори маловідомих, а то й зовсім не відомих авторів ставали незмінним атрибутом інтер'єру селянського житла.

Мало не кожному оселю с.Суботова Чигиринського р-ну прикрашають роботи місцевого художника, мого дідуся Пушкаря Олексія Гавриловича 1918 р.н.

З діда-прадіда селянин. У сім'ї було два брати – Олекса та Іван. Вчилися обоє добре. Олексі подобалося малювати змалку. Його малюнки завжди викликали захоплення не тільки в учителя, який

викладав малювання, бо на них відтворював хлопець такі рідні і милі серцю кожної людини картини . Малий художник дивувався незбагненній силі і красі землі і дивувався своїми малюнками інших.

Навчаючись у 7 класі, Олекса намалював піонера-горніста. Цей малюнок потрапив на виставку в Київ, звідки йому надійшов подарунок – костюм і туфлі.

По закінченню школи брати мріяли поступити у військове училище, але комусь із них треба було лишитися вдома – доглядати батьків. І вони вирішили поступати разом, а хто не поступить, той і залишиться доглядати батьків. Але вони скали іспити і поступили обое.

По закінченню училища Олекса воював на Фінській війні. Під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. під час визволення Севастополя на Сапун – горі йому осколком перебило праву руку.

Інвалідом, без руки, Олекса повернувся у рідне село. Займався фотосправою.

У вільний від роботи час малював краєвиди, портрети своїх односельців.

Малював лівою рукою. В колгоспі працював на різних роботах : заправником у тракторній бригаді , землеміром, завідувачим сільським клубом, директором Суботівського краєзнавчого музею. Увесь час оформляв у колгоспі наочну агітацію.

Майстерність самобутнього митця досить різнопланово вилилась в окремих галузях малярства: жанровій, пейзажевій, релігійній.

Для зображення сюжетних картинок з епізодами селянського побуту, натюрмортів, місцевих пейзажів художник використовував скло, фанеру, домоткане полотно, мішковину. Своєрідним явищем наприкінці 40-х в середині 60-х рр. ХХ ст. стали роботи О. Пушкаря, що носили релігійне спрямування – так звані "божки", які користувалися особливою популярністю серед населення Чигиринщини.

В часи, коли владою заборонялося мати в оселях ікони, багатьом людям Пушкареві "божки", розміщені на покуті, певною мірою заміняли образи. Зафіксовано непоодинокі випадки, коли родичі майбутнього подружжя замовляли Олексію Гавриловичу картину, котра згодом слугувала батьківським благословінням молодят на сімейне життя.

До цього часу "божки" займають почесне місце поряд з іконами в оселях багатьох жителів Чигиринського краю (в основному 1930-х рр. народження).

Взагалі, для творчості О.Пушкаря характерним є певний інтимний характер. Незмінним залишається життєстверджуючий гуманізм, оптимістична наповненість художнього образу, що виявляється у піднесеному колірному ладі.

В даному контексті не можна не згадати одну з найцікавіших робіт аматора "Батьківська хата", де зображено типову селянську хату під солом'яною покрівлею з мальвами під вікнами, розвішеними випраними чернецькими рушниками.

Захопленням красою життя і природи проникнуті зображення багатьох суботівських краєвидів, серед яких: Три криниці і місток через річку Субу, Іллінська церква і 3 ставки. За неповними підрахунками, пензлю О.Пушкаря належить більше 100 робіт.

На жаль, багато з них поки що не виявлено, можливо, втрачено, 14 робіт зберігається в фондах Національного історико-культурного заповідника "Чигирин".

Помер Олексій Гаврилович в 1985 р., залишивши по собі добру згадку – картини, що вражають своєю завершеністю, багатством виражальних засобів і водночас простотою і щирістю.

Дослідження творчого доробку самобутнього художника триває, адже це складова частина українського живопису, що по праву займає чільне місце серед сучасних досліджень світової культури, відбиває обдарованість українського народу.

КУБРАК ОЛЕКСІЙ

*учень XI кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ПОЛІНА КУБРАК – ПРИКЛАД САМОВІДДАНОЇ ПРАЦІ НА КОРИСТЬ БАТЬКІВЩИНИ

Хочу сказати слово про Кубрак Поліну Антонівну і не даремно, бо вона моя бабуся і я пишаюся нею, бо хоч прожила вона 42 роки, але залишила по собі добрий слід та хорошу пам'ять про себе у жителів села Суботів.

Кубрак Поліна Антонівна народилась 15 грудня 1940 р. в селі Суботіві у селянській сім'ї. Батько був колгоспником, служив в Червоній армії і при виконанні військового обов'язку загинув. Мати, Шапошник Ольга Свиридівна, працювала в колгоспі, померла в 1986 р.

Кубрак
Поліна Антонівна

В 1947 р. пішла навчатися до школи. Зі спогадів її однокласниці Козуб Н.М, я дізнався, що моя бабуся дуже добре навчалася, переважно на п'ятірки. Улюбленим предметом була математика, рідко хто у класі міг розв'язувати складні задачі. Завжди вмiла відстояти і довести правильність свого розв'язку. Але також захоплювалась літературою, історією, хімією. Вона просто любила вчитися.

Активну участь брала у позакласних гуртках. Вона була членом фізкультурного та природничого гуртків.

Маючи гарні знання, вона не змогла продовжувати навчання в інших навчальних закладах, тому що їй потрібно було доглядати свою матір.

Після закінчення школи, почала свою трудову діяльність буфетчицею у новозбудованому сільському буфеті. Потім працювала в комсомольсько – молодіжній ланці. Її помітили як трудолюбиву, старанну робітницю, а тому керівництво колгоспу запропонувало їй перейти доглядачкою до телят, де вона працювала з 1971 по 1990 рр.

Моя бабуся була дуже розумна та трудолюбива людина, вона могла швидко знаходити вихід з тієї чи іншої ситуації, завжди приходила на допомогу своїм односельцям, за це громада села вибрала її на посаду голови сільської ради, де вона працювала з 1969 по 1970 рр.

У 1979 році за високі показники у відгодівлі ВРХ Кубрак Поліну Антонівну нагороджено орденом Трудового Червоного прапора та ювілейними нагородами. За сумлінну працю і високі показники в роботі в 1985 р. моїй бабусі присвоєно почесне звання “Заслужений працівник сільського господарства Української РСР”.

Після довготривалої хвороби моя бабуся, Кубрак Поліна Антонівна, померла в жовтні 1992 р. Похована в селі Суботіві. Вона є гордістю Суботівської землі, гарним прикладом людяності, доброти і, саме головне, добросовісного відношення до праці.

УРОДЖЕНЦІ СЕЛА СУБОТІВ – СУЧАСНІ КЕРІВНИКИ ОБЛАСНОГО МАСШТАБУ (ОЛЬГА ДЕМ'ЯНІВНА ЖАЛДАК) (ІВАН ІВАНОВИЧ ГРЕТЧЕНКО)

НЕБОРАКОВСЬКА ІЛОНА

учениця IX кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.

Ольга Дем'янівна Жалдак

Народилася 23 липня 1947 р. в с. Суботіві в селянській сім'ї. У 1954 р. пішла до першого класу Суботівської середньої школи, яку закінчила в 1965 р. З 1965 по 1969 рр. працювала старшою піонервожатою Суботівської середньої школи.

З 1969 по 1974 рр. працювала в Чигиринському районному комітеті комсомолу на посадах: завідуючого відділом комсомольських організацій, другим та першим секретарем районного комітету комсомолу.

У 1972 р. закінчила Черкаський державний педагогічний інститут зі спеціальності вчитель біології та хімії.

У 1974 р. обрана секретарем Черкаського обласного комітету комсомолу. Починаючи з 1980 по 1985 р.р. обіймала посаду секретаря Соснівського райкому партії м. Черкаси.

З 1985 р. до нині очолює Черкаську обласну профспілку працівників освіти і науки.

Нагороджена: значком “Відмінник народної освіти України” (1976 р.); медаллю А.С. Макаренка (1978 р.); знаком Федерації профспілок України

“Профспілкова відзнака”(1997 р.); численними грамотами Міністерства освіти України, Федерації профспілок України та Черкаської обласної державної адміністрації.

В нашій школі працює Козуб Надія Миколаївна, яка пригадує, що Ольга Дем'янівна була завжди активною і однією з перших в усіх ініціативних починаннях шкільної та громадської роботи. А Марія Іванівна Шапошник, яка також працює нині в школі, розповідає, що за той період, коли Ольга Дем'янівна працювала в школі вожатою, учнівський колектив неодноразово нагороджувався грамотами, заохочувальними поїздками в Київ, до Артеку . “Я ходила в 11 клас, – говорить Марія

Жалдак
Ольга Дем'янівна

Іванівна, – коли Ольга Дем'янівна після школи вже працювала старшою піонервожатою. Життя вирувало, бо сама Ольга Дем'янівна була енергійною, небайдужою до будь-яких справ і вміла запалити своєю енергією інших. Ми ходили за нею дійсно, як за своїм вожаком. На мою думку, Ольга Дем'янівна зберегла від юності свою душевність, вміння зрозуміти кожного і велике бажання допомогти завжди тому, хто потребує її підтримки, поради, допомоги”.

Дочка споконвічних хліборобів, Ольга Дем'янівна робить усе від неї залежне, аби наша Україна відбулася як незалежна самостійна держава, а праця наших самовідданих вчителів увінчалася великим успіхом у вихованні стійкого й надійного підростаючого покоління. За її підтримкою вийшла в світ “Енциклопедія шкільного роду” – посібник з виховання справжнього патріотизму у тих, хто завтра замінить своїх батьків, “Поради колезі, народжені в школі над Россю” та інші.

Ольга Дем'янівна твердо переконана в тому, що під лежачий камінь вода не тече. За все треба боротися. І безрезультатної боротьби не буває.

Вона будь-яку роботу не відкладає на потім. Усе, що в тій чи іншій мірі полегшує життя пенсіонера, вчителя, студента, учня, варте уваги. І вона намагається уникнути у всі сфери життя. Будь-яку справу вирішувати чітко і сповна.

ТКАЧЕНКО ОЛЬГА

*учениця X кл. Суботівської загальноосвітньої
школи I-III ст.*

Іван Іванович Гретченко

Без перебільшення, гордістю суботівської землі є Іван Іванович Гретченко. Це дійсно патріот свого краю.

Народився Іван Іванович 23 вересня 1937 р. в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області в сім'ї колгоспників. Його батько, Іван Васильович (1916 – 1943 рр.), колгоспник; мати, Хтодоря Спіфанівна (1910 – 1991 рр.), колгоспниця; син, Олександр Іванович (1963 р.н.), інженер; син, Віктор Іванович (1966 р.н.), інженер.

В 1945 р. Іван Іванович Гретченко пішов до першого класу Суботівської середньої школи Чигиринського району Черкаської області, яку закінчив у 1945 р. Згодом працював робітником на цегельному заводі біля хутора Вдовичений цього ж району, бригадиром та завідуючим фермою в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області.

З 1956 по 1960 р. навчався в Черкаському медичному училищі (нині – Черкаський медичний коледж).

Протягом 1977-1983 рр. навчався у Вищій Партиійній Школі при ЦК КПУ, яку закінчив із відзнакою.

З 1962 р. і до сьогодні – працює головою Черкаського обласного комітету товариства Червоного Хреста.

В 1978 р. присвоєно почесне звання “Заслужений працівник охорони здоров'я Української РСР”.

З березня 1998 р. до сьогодні – депутат Черкаської обласної ради від Чигиринщини.

Нагороджений Почесною відзнакою Президента України орденом “За заслуги” III ступеня (1997 р.); орденом Трудового Червоного Прапора (1987 р.)

Живе в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області сім'я спадкових козаків, династія механізаторів Гретченко. Знає її вся округа. Пам'ятають люди голову сімейства Івана Васильовича, хоча немає його на світі уже багато років. Але не забулось, майстер на всі руки. Іван Васильович жодну роботу не обходив стороною. Запропонують йому люди гроші за роботу. А він тільки махне рукою:

– Та що ви! Вам добре, і мені світліше на душі.

І йшов втомлений додому, де його чекали дружина і троє дітей. Коли розпочалась Велика Вітчизняна війна, Іван Васильович пішов на фронт. Хоробро бився за Батьківщину Іван Васильович Гретченко. За неї і голову зложив. Осиротіли діти.

Вирости сини-соколи Григорій, Микола, Іван.

Найстаршого – Івана (нині він уже на багато старіший, чим батько в рік смерті) називають односельці також – Добре Серце. І це зовсім не випадково, що чотири десятиліття тому обрали Івана Івановича головою Черкаської обласної організації Товариства Червоного Хреста.

Гретченко
Іван Іванович

Говорять, він, мабуть, для того і народжений, щоб допомагати людям. Чи вихідний, чи свято – в сім ранку Гретченко вже на роботі і в тільки в дев'ять вечора іде додому. Двері його кабінету завжди відкриті для відвідувачів.

Багато добрих справ за Черкаським Червоним Хрестом, і передусім – це заслуга Івана Івановича Гретченка. За це й шанують його. А добра слава про голову сягнула далеко за межі Черкащини: його досвід переймають по всій Україні.

Шанують його і в Національному комітеті Червоного Хреста України: І.І. Гретченко – член президії НК ТЧК України.

Івана Івановича нагороджено відзнакою Президента України орденом “За заслуги” III ступеня.

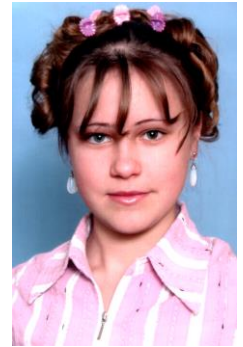
Але, мабуть, найвища оцінка та, коли сам бачиш результати своєї праці, до тебе прислухаються колеги. Це і є визнання. Це і є найкраща

нагорода.

Іван Іванович Гретченко є гордістю чигиринської землі, гарним прикладом людяності та милосердя для майбутніх поколінь.

БЕВЗЕНКО ЛЮДМИЛА

*учениця XI кл. Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ВАЛЕНТИН ЛАЗУРЕНКО – НАУКОВЕЦЬ, КРАЄЗНАВЕЦЬ, КЕРІВНИК, ЛЮДИНА

Кожен із нас людей, на мою думку, починається з родини в якій ти народився, виріс, з того мікросмосу, де вперше робив свої кроки, де перше слово “мама” звучало, як молитва. Все починається з тата і мами, бабусі і дідуся, прабабусі і прадіда. Недаремно в народі кажуть: “Яблуко від яблунки недалеко падає”. Якщо наші пращури чесні, працьовиті, людяні, то і ми будемо їх наслідувати, десь навіть на генетичній підсвідомості.

Родина Лазуренків має міцне родовідне дерево. Десяте покоління простих, але мудрих, працьовитих селян воно налічує. І з кожним століттям все міцніше воно, все розвивається, здається, з роками не старіє, а все викидає новий цвіт, який дає щедріші врожаї.

З покон-віку селянська родина, має вже і відомих вчителів, лікарів, і не тільки... Одним з цієї багаточисленної родини є молодий науковець Валентин Миколайович Лазуренко. Який народився 13 вересня 1976 р. в селі Суботів, в селянській родині.

Закінчив з відзнакою історичний факультет Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького в 1998 р. В цей же рік вступив до аспірантури Черкаського інженерно-технологічного інституту (нині – Черкаський державний технологічний університет), яку закінчив у 2001 р., 20 грудня 2001 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Тема дисертаційного дослідження – “Заможне селянство України в умовах НЕПу”.

Стипендіат Кабінету Міністрів України (1999 – 2001).

Коло наукових інтересів: аграрна історія України, етикетознавство, політологія, історичне краєзнавство. Доречі, Черкаська обласна краєзнавча премія імені Михайла Максимовича за 2005 рік вручена Валентині Лазуренку.

За свої тридцять років Валентин має чималий науковий багаж: понад 130 наукових робіт. Це і навчальні підручники, посібники, монографії, брошури, методичні рекомендації і не тільки.

Приємно, що наш земляк завжди, де б він не перебував, займав і займає активну життєву позицію. Він – почесний журналіст України, член Національної спілки журналістів України, заступник голови правління та член президії Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, член обласного літературно-творчого об'єднання “Київська Русь”, заступник головного редактора краєзнавчого журналу “Краєзнавство Черкащини”, член Правління Черкаської обласної організації Товариства Червоного Хреста, віце-президент громадської організації “Товариство істориків Черкащини імені І.О. Гуржія” та інше.

Вражає, де ж можна брати стільки сили, де можна черпати стільки енергії, щоб в такі молоді роки досягти таких висот?

Лазуренко Валентин
Миколайович

Все починається з малого... Всі, хто ближче знають Валентина Миколайовича, пам'ятають світловолосого, веснянкуватого, розумного хлопчика з великими зеленими веселими очима.

Непосидючість, працелюбність у Валентина Миколайовича – від дідуся Афанасія, вираженість – від прабабусі Олени, яка завжди, мабуть, і тепер з небес охороняє свого найулюбленішого правнука.

А чуттєвість, людяність, поетичність душі – це у Валентина від найріднішої людини – мами, Євдокії Афанасіївни. За своїм покликанням бібліотекар, вона і старшому синові прищепила назавжди любов до книги, до слова, до сердець людських. Можливо, тому і зараз у Валентина така любов до книги. Його домашня бібліотека налічує понад тисячу примірників фахової літератури.

Часто у затишній сільській бібліотеці односельчан зустрічав саме Валентин. Він люб'язно пропонував уже прочитані ним книги, знав де на якій полиці знаходиться та чи інша, знав усе не тільки про книги, а й про кожного з читачів: їх радощі, печалі, проблеми.

І його любили всі, малого хлопчика, але не по роках мудру дитину. Його просто не можна було не любити.

Валентин користувався великим авторитетом не тільки серед однокласників, а й серед учнівського колективу школи. Він був у класі лідером.

Жодна справа не проходила без його пильної уваги: генеральне прибирання, класні збори, які він вмів проводити, підготовка до загальношкільних зборів.

Своїм однокласникам він був незамінним помічником у навчанні. До нього звертались за порадою та підтримкою.

Не тільки в родині Валентин черпав свій досвід, мудрість, а й від простих людей.

Бібліотека знаходилась в клубному приміщенні, а тому коли мама довгими осінніми та зимовими вечорами працювала, хлопчик спілкувався з людьми, які були причетні до мистецтва.

Найбільше Валентин полюбляв бувати в гостях у сільського кіномеханіка – Криволуцької Лідії Володимирівни.

Там, в кінобудці, він переглянув не одну сотню радянських добрих фільмів: які пропагували добро, любов, вчили жити чесно.

Ще з шкільної парти йому привили любов до театру, керівником якого була Шапошник М.І. – одна з найулюбленіших вчителів у школі, вчитель української мови та літератури.

Тоді у виконанні суботівських школярів-аматорів можна було переглянути не одну виставу. Мистецтво тримати себе на сцені, можливо, зіграло теж не останню роль у тому, що і зараз великий життєлюб, надійний друг і товариш – Валентин Миколайович Лазуренко – завжди у гуці подій, завжди намагається подолати чергову життєву висоту, зважиди наготові підставити плече другові.

Людина вважає себе повноцінною тоді, коли досягла певних висот. І це дійсно так. Але є люди, які досягли певних висот не ставлять перед собою інших, вищих завдань, зупиняються на досягнутому і стають звичайними, сірими, буденними.

Я бажаю всім тут присутнім, а особливо нам, одинадцятикласникам, ніколи не зупинятись на досягнутому, як не зупиняється і наш земляк Валентин Миколайович Лазуренко.

Пам'ятайте і популяризуйте сторію свого рідного села. В. Лазуренко вручає всім випускникам Суботівської школи власну книгу, присвячену історії Чигиринщини. 26 червня 2006 р.

Ставити перед собою все вищі і вищі завдання, самореалізуватись, бути всебічно розвиненими, прагнути нового.

А цього можна досягти лише за таких умов **(це п'ять правил життя за Валентином Лазуренком):**

1. **Любити людей.**
2. **Уміти не тільки брати, а й віддавати.**
3. **Не забувати, хто ти і звідки твої корені.**
4. **Постійно вчитися.**
5. **Ніколи не зупинятися на досягнутому.**

Отож, гордімося і рівняймося на таких земляків, які самовідданою працею прославляють, як нашу малу Батьківщину так і святу, дорогу усім нам Україну.

Валентин Миколайович – це завжди життєрадісна, життєлюби ва, добра та порядна людина. Ці якості він перейняв від своїх батьків ще з дитинства і таким залишається і до нині.

Він хоч молодий, але дуже енергійний. Ніколи не сидить на місці, завжди проводить конференції, круглі столи, видає свої книги та допомагає видавати книги іншим. Приходить на допомогу студентам. Валентин Миколайович відповідально ставиться до своїх обов'язків. Користується повагою, як серед студентів, так і серед своїх колег.

МАРИНКА ОЛЕКСАНДР

*учень VII класу Суботівської
загальноосвітньої школи I-III ст.*

ПЕТРО АНТОНОВИЧ ДУБОВИЙ – КЕРІВНИК ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РР.: КОРОТКИЙ БІОГРАФІЧНИЙ ЕКСКУРС

Народився 11 жовтня 1911 р. в селі Чмирівка Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї. В 1928 р. успішно закінчив Суботівську семирічку і вступив до Полтавського військового підготовчого училища.

Петро Антонович
Дубовий

У 1932 р. закінчив Ленінградське військове училище радіо і зв'язку. З 1928 р. по липень 1941 р. – в Червоній армії. На початку Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. тяжко пораним потрапив в оточення.

1942 р. – творець підпільної групи в селі Чмирівка Чигиринського району Черкаської області.

1943 р. – організатор партизанського загону імені Сталіна в Чигиринському районі Черкаської області. Після закінчення Великої Вітчизняної війни П. Дубовий – на профспілковій та партійній роботі в місті Черкаси.

Нагороджений: орденом Трудового Червоного Прапора, бойовими медалями та іншими державними нагородами. Помер у 1969 р.

**ФОТООБ'ЄКТИВ ЗАФІКСУВАВ
МИТЬ КОНФЕРЕНЦІЇ**

Виставка картин відомого художника с.Суботів
Олексія Гавриловича Пушкаря (1918-1985) у бібліотеці школи

Виступає ініціатор проведення конференції, випускник Суботівської
школи 1993 р., кандидат історичних наук, доцент
Валентин Миколайович Лазуренко

Директор школи Григорій Андрієнко приймає в дарунок шкільній бібліотеці наукові праці викладачів Черкаського державного технологічного університету

Виступ доктора історичних Миколи Івановича Бушина

Учні Суботівської школи

Гість конференції – Гorb-Дубова Тамара Петрівна – дочка легендарного керівника партизанського загону у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., випускника Суботівської школи Петра Антоновича Дубового

Активний організатор науково-краєзнавчої підготовки учнів Суботівської школи Надія Кукса отримала Грамоту від обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців за сумлінну науково-дослідницьку і просвітницько-виховну роботу, вагомий внесок у розвиток краєзнавства на Черкащині

Працює секція "Видатні постаті села Суботова". Керівники секції – д.і.н., професор Микола Бушин, к.і.н. Алла Лисенко, викладач ЧДТУ Юрій Вовкотруб, Григорій Андрієнко.
Гість секції – Тамара Петрівна Горб-Дубова

Доповідає учень 8 класу Гнений Денис. Секція "Суботів в часи Української національної революції середини XVII ст". Керівники секції – доцент Валентин Лазуренко, Надія Кукса, Євген Стрижак

Працює секція "Суботів в часи Української національної революції середини XVII ст".
Доповідає учениця 6 класу Юлія Кукса

Працює секція "Видатні постаті села Суботова".
Виступає директор бібліотеки
Суботівської школи Катерина Петрівна
Бевзенко

Підбиття підсумків конференції та прийняття рішень.
Виступає ініціатор проведення конференції к.і.н., доцент
Валентин Лазуренко

Музичне вітання від Лауреата багатьох обласних, всеукраїнських та міжнародних пісенних конкурсів, студентки I-го курсу Черкаського державного технологічного університету Любові Тройчук

Музичне вітання від магістранта Київського національного економічного університету Ігоря Мороза

"Приїжджайте до нас на село" – такими були заключні слова, які звучали у пісні, яку виконували учні та вчителі Суботівської школи на закритті конференції

Учасники Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції "Чигиринщина в історії України"

ЗМІСТ

<i>Перша історико-краєзнавча учнівська конференція “Чигиринщина в історії України”</i>	4
<i>Знати і шанувати свою історію</i> (привітання учасникам конференції ректора Черкаського державного технологічного університету, доктора технічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, депутата Черкаської обласної ради ЮРІЯ ГРИГОРОВИЧА ЛЕГИ).....	6
ЛАЗУРЕНКО В.М. Чигиринщина: історія та сьогодення (короткий екскурс).....	7
АНДРІЄНКО Г.І. Краєзнавча робота в Суботівській загальноосвітній школі I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області.....	9
БУШИН М.І. Історія Черкаського краю в особах: 1941-2001 рр.	10
КУКСА Н.В. Церква і ім'я Святого Пророка Іллі в Суботові: минуле, реалії, перспективи усипальниці Богдана Хмельницького.....	12

Історія Суботова від найдавніших часів до середини XVII століття

ЛИТВИНЕНКО СЕРГІЙ. Суботів на археологічній карті Чигиринщини.....	18
ПАШКОВСЬКИЙ ОЛЕГ. Суботівське городище чорноліської культури – визначна пам'ятка раннього залізного віку.....	18
БОНДУРОВСЬКА АНТОНІНА. Версії походження назви села Суботів.....	19
ЛИЩИШИНА ВІРА. Кам'яна “баба” в Суботові – спроби атрибутування.....	20
ЗБАРАЗЬКИЙ АРТЕМ. Роль Михайла Хмельницького у становленні і розбудові хутора Суботова.....	22

Суботів в часи Української національної революції середини XVII століття

АНДРІЄНКО ЛЮБОВ. Суботів часів Хмельниччини за даними археології.....	24
ГНЕНИЙ ДЕНИС. Версії щодо місця народження Богдана Хмельницького.....	27
БЕНДА ВІТАЛІЯ. Поховання Богдана Хмельницького в Церкві Святого Пророка Іллі в Суботові: історія, легенди, реалії.....	28
КУКСА ЮЛІЯ. Пам'ятки козацької доби краю в мистецьких творах Тараса Григоровича Шевченка.....	29

Видатні постаті села Суботів

МЕЛЬНИК РУСЛАН. Богдан Хмельницький – наш земляк.....	34
ГАПША ІРИНА. Постать Марка Грушевського у становленні дитячої етнографії та Української Автокефальної Православної церкви.....	37
ГНЕНИЙ ДЕНИС. “Дитячі забавки та гри усяки – погляд через століття” (за Марком Грушевським).....	41
БОНДАРЕНКО ОЛЕКСАНДР. Свирид Коцур – керівник Чигиринської республіки 1919-1920 рр.: штрихи до портрета.....	42
ПУШКАР АНАТОЛІЙ. Олексій Пушкар – самобутній художник з Суботова.....	46
КУБРАК ОЛЕКСІЙ. Поліна Кубрак – приклад самовідданої праці на користь Батьківщини.....	47
Уродженці села Суботів – сучасні керівники обласного масштабу (Ольга Дем'янівна Жалдак) (Іван Іванович Гретченко)	
НЕБОРАКОВСЬКА ІЛОНА. Ольга Дем'янівна Жалдак.....	48
ТКАЧЕНКО ОЛЬГА. Іван Іванович Гретченко	49
БЕВЗЕНКО ЛЮДМИЛА. Валентин Лазуренко – науковець, краєзнавець, керівник, людина.....	50
МАРИНКА ОЛЕКСАНДР. Петро Антонович Дубовий – керівник партизанського загону у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: короткий біографічний екскурс.....	52
<i>Фотооб'єктив зафіксував мить конференції</i>	53

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 1

“Суботів: минуле і сучасність”

Матеріали
Першої історико-краєзнавчої
учнівської конференції Суботівської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів

Літературний редактор
Комп'ютерний набір
Комп'ютерна верстка

Юрій Вовкотруб
Валентин Лазуренко
Юрій Вовкотруб
Юрій Лазуренко

Відповідальний за випуск: ЛАЗУРЕНКО В.М.

На першій сторінці обкладинки зображено: герб Чигиринщини; пам'ятник Богдану Хмельницькому в центрі села Суботів; фото учасників та гостей Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів біля входу у Суботівську школу

Здано до набору 15.10.2006. Підписано до друку 29.11.2006.
Формат 60×84/16. Папір офс. Друк офсет.
Гарнітура Times New Roman Cyr.
Тираж 100 прим.

Надруковано у Центрі культури та виховання
Черкаського державного технологічного університету
18005. м.Черкаси, бульвар Шевченка, 460, корпус №2, к.216
т.: 8 (0472) 71 – 00 - 90